

BRAUN László

Emberek és a háborúk

*„A háború abban rossz, hogy több rossz embert csinál,
mint amennyit elpusztít.”*
Görög mondás¹

Absztrakt

A háborúk végigkísérik az emberi történelmet, s olyannyira részei a múltnak, hogy azok a történeti gondolkodás szerves, kihagyhatatlan elemei. A nagy háborúk esetenként történelmi korszakhatárokat jelentenek. Az bizonyos, hogy a háborúk után az élet már sohasem tér vissza ugyanabba a mederbe, és előre nem látható módon, kiszámíthatatlanul változtatják meg a jövőt. Egyes filozófusok – mint Kant vagy Hobbes – az emberi természet részének tartották a háborúkat, s inkább a háborúktól mentes állapotot gondolták természetellenesnek.

A háború az ember műve. Nem magától, előre nem látható módon robban ki, hanem akkor lesz, amikor akarják annak kitörését. A tanulmány a múlt mintáin keresztül kutatja, hogyan lehet az ellenséges érzelmekből háború; miképpen viszonyul a háborúhoz a kereszténység; milyen a benne keresett igazság; szabályozhatók-e a háborúk, vagy éppen a benne alkalmazott erőszak; kötelesség lehet-e a részvétel a háborúban.

1. Bevezető

A háborúk végigkísérik az emberi történelmet, az első közösségek megjelenésétől napjainkig. Valójában olyannyira meghatározzák a történelmet, hogy úgy a múltban, mint a jelenben életünket a háborúk következményeként kijelölt utakon járjuk végig. Összefoglalva a tényekből adódó következtetést: nincs történelem háborúk nélkül.

„Mindenütt fegyverkeznek és a fegyvergyárakban ágyúkat öntenek, puskákat gyártanak, kardokat élesítenek, a kikötőkben hajókat építenek és fegyvereznek fel; lázas tevékenység mindenütt! Európa parlamentjeinek a napirendjén katonai kölcsönök és véderőtörvények állnak; már alig lélegzünk, alig élünk!

Ki gondol a parasztra, a kereskedőre, a munkásra, a tudósra! A politikusnak még több vér kell, hogy dülöngélő építményét megszilárdítsa [...].

Senki sem hisz az erkölcsös politikában; de legalább a legarcátlanabb képmutatásról mondanának le a népek vezetői és a történelemformálók [...]. És nincs senki Európában, nincs egyetlen becsületes harmadik sem, aki azt javasolná, hogy az emberi jogok és a népakarat tiszteletben tartását terjesszék ki [...].”²

¹ Kant, Immanuel 2019: 41.

² Ausztria–Magyarország és szövetségesei. Julius Felix nyílt levele őfelségéhez, I. Ferenc József császárhoz. 1888 áprilisa. In: Hamann, Brigitte 1990: 362.

Ezeket a sorokat akár napjainkban is írhatták volna, s ha nem utalna a stílus vagy néhány kifejezés a leírt mondatokban egy elmúlt korra, akkor a szöveg ma is megfelelne.³ Nincs új a nap alatt, és a háborús előjelek félelmével, valamint a háborúk rémével minden kor emberének szembe kellett néznie. Még örülhet is az a generáció, amely csak a háború félelmével, és nem a tényével találta szemben magát.

A történelmi korszakhatárokat is elsősorban háborúk vagy háborúskodások – belháborúk, polgárháborúk, forradalmak – szabják meg, amelyek következtében határozott életformaváltás következett be. A korszakhatárok a történelemben azt érzékeltetik, hogy az élet a korábbiakhoz képest végérvényesen és visszafordíthatatlanul megváltozott. A középkor átmenetét az újkorba a nagy földrajzi felfedezések és a reformáció jelentette, amelyek az idő távlatából talán békésebb viszonyoknak tűnnek, de ami késik, nem múlik alapon a felfedezések együtt jártak a gyarmatosító, hódító, valamint a gyarmatokért vívott háborúkkal, a reformációt pedig vallásháborúk követték.

A háborúkat követően a korábbi élet soha nem tér vissza ugyanabba a formába. Ha csak a XVII. század nagy hadvezérének, Raimondo Montecuccolinak tulajdonított nevezetes mondásra utalunk, hogy: „A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és pénz”, akkor nyilvánvaló, hogy az óriási költségekkel járó hadakozás a békeidőre is rányomja bélyegét. Az áru- és anyagihiány, a véghez vitt rombolás, a helyreállítás munkája és költségei, a kölcsönök visszafizetése a lakosság életét jelentősen megnehezíti. A háborúnak az is lehet konkrét célja, legalább az egyik fél részéről, hogy a fennálló gazdasági és társadalmi viszonyokat alapvetően megváltoztassa. Ha nem a változás céljából háborúzó fél győzelmével ér véget a fegyveres konfliktus, még akkor is jelentős társadalmi és gazdasági változás történik. Valójában minden hadakozó fél a háború során abban bíz, hogy győzelme esetén a béke változást hoz a korábban fennállott viszonyokhoz képest. Erre az első és a második világháborút követő viszonyok a legjellemzőbb példák. Megfigyelhető, hogyan hullottak szét birodalmak, alakultak ki új országok, változtak meg államrendek, erősödtek fel szélsőségek. A két világháború új világrendet hozott, és egyben Európa vezető pozíciójának elvesztését, hanyatlásának kezdetét jelentették.⁴

A háborúban a harcoló felek abban bíznak, hogy győzelmük esetén helyzetük a korábbinál sokkal kedvezőbb lesz. A legutóbbi háborúk arra világítanak rá, hogy a győztesek is olyan nagy veszteségeket szenvedtek, amelyek következtében még a korábbi pozíciójukat sem tudták megtartani.

Az emberek egy csoportja mégis újra meg újra – a történelemből nem tanulva, vagy azt tudatos törekvéssel irányítva – úgy véli, a vitás kérdések megoldásának legeredményesebb megoldása: a háború.

Az 1888 áprilisában megjelent, a császárnak címzett harmincoldalas nyílt levél valószínűleg Rudolf trónörökösztől származott.

³ Az idézetben „a politikusnak” kifejezés Bismarckot rejti, illetve az „ágyukat öntenek és kardokat élesítenek” szófordulat utal a múltra.

⁴ A korábbi rendszerek felbomlása a háborúk miatt nem csak a modern kor jelensége. A történetírás atyja, Hérodotosz ír egy spártai királyról, Kleomenészről, aki hadjáratot vezetett Argosz ellen. Az argosziak vereséget szenvedtek, bár a városukat nem, csak a közeli ligetben álló szentélyüket foglalta el Kleomenész. A háborúban viszont annyi argoszi polgár esett el, hogy a rabszolgák magukhoz ragadták a hatalmat. Évek múltán a polgárok visszaszerezték hatalmukat és elkergették a rabszolgákat. Ezután egy véres és hosszú háború bontakozott ki, míg nagy nehezen felülkerekedtek az argosziak. Hérodotosz 1998: 424–426.

2. Érzelmek és háborúk

Clausewitz a háborúk okát az érzelmekre vezette vissza. *„Ha a háború az erőszak ténye, akkor az szükségképpen az érzület világába is tartozik. Ha a háború közvetlenül nem is lenne az érzület folyománya, mégis többé-kevésbé erre visszavezethető. Az érzületnek többé-kevésbé befolyásoló nyilvánulása [...] az ellenséges érdekek fontosságától és tartalmától függ.”*⁵

Kétféle elemet különböztetett meg a neves hadvezér: az ellenséges érzületet és az ellenséges szándékot. Az utóbbit tartotta általánosabbnak, mert a gyűlöletet nem képzelhetjük el ellenséges szándék nélkül, de sok olyan ellenséges szándék van, amivel nem, vagy csak kis mértékben jár együtt az ellenséges érzület.⁶

Véleményünk szerint a szándék lehet általánosabb és jobban megnyilvánuló, de az érzelem elsődleges. Az ellenséges érzelemnek kell felébrednie először, amiért a vélt vagy valós ellenfélnek rosszat kívánnak. Az érzelem szüli a kívánságot, a kívánság a szándékot, a szándék gyakorlati tettekhez vezet. Az ellenséges szándék aránytalanul nagyobb is lehet, mint az ellenséges érzelem mértéke. Sőt, önuralommal, önfegyellemmel – aminek alapja a tudás, a műveltség és az erkölcsi tartás – az ellenséges érzelmeket az egyén csillapíthatja önmagában, és a békés megoldásra törekedhet. Minden ellenséges szándék mögött bizonyos mértékben ott rejtőzködik az ellenséges érzelem. Az ellenséges szándék felkorbácsolására elég lehet egy kisebb mértékű ellenséges érzelem (vagy Clausewitz szerint: érzület), de ellenséges szándék nem létezik érzelem nélkül.

Az ellenséges érzelem egyfajta negatív érzés megjelenése a másikkal szemben. Ilyen lehet az irigység, félelem, harag, hatalomvágy. Sokszor a harag is csak másodlagos érzelmeként fogalmazódik meg, mivel az irigység, félelem vagy hatalomvágy jelenik meg először, s ezek lassanként haragot szülnek.

Arisztotelész szerint az érzelem lehet: vágy, indulat, félelem, magabiztosság, irigység, öröm, szeretet, gyűlölet, sóvárgás, féltékenység, szájalom. Minden olyan dolog, amivel kellemes vagy kellemetlen érzés jár együtt. A haragot többek között lelki képességnek tartja, amit az érzelmek váltanak ki.⁷

A kívánság önmagában megfoghatatlan, inkább valamilyen vágyat fejez ki. A kívánság megjelenésekor még nincs semmilyen cselekvési terv, azonban a végcélra vonatkozik, melyet elérni szeretnénk. Arisztotelész azt írja, a kívánság tárgya a jó, de egyes emberek esetében az, amit ő jónak lát. Az erkölcsös embernek mindig az a jó, ami igazság szerint is az, a hitvány embernek ellenben akármilyen jó lehet, ami számára annak látszik.⁸

Amikor megjelenik az ellenséges szándék, az már megfontolás tárgyává teszi a kezdeti negatív gondolatokat. Megfontolni viszont azt lehet, ami tőlünk függ, amit megtehetünk. Az elgondolás okká formálódik.

Arisztotelész úgy fogalmaz: *„Valaminek az oka lehet: természet, kényszerűség, véletlen, továbbá ész, s minden, ami az ember által jön létre. Ámde minden ember csak azt szokta megfontolni, amit meg is tehet. [...] Megfontolásnak pedig olyan dolgok esetében van helye, amelyek legtöbbször egy bizonyos módon történnek ugyan, de amelyeknél a végső kimenetel nem világos, amelyekben van valami, ami nem teljesen meghatározott. [...] Nem a célokat fontoljuk meg*

⁵ Clausewitz, Károly 1999: 15.

⁶ Clausewitz, Károly 1999: 14–15.

⁷ Arisztotelész 1987: 41.

⁸ Arisztotelész 1987: 67.

azonban, hanem ami a célhoz vezet. [...] kitűzve maga elé a végcél, azt vizsgálja, hogy miképpen, milyen eszközökkel érheti ezt el.”⁹

A megfontolások, a várható események folyamatának és következményeinek a végiggondolása vezet az elhatározáshoz. A megfontolás és az elhatározás tárgya ugyanaz a dolog. Az elhatározás konkretizálja a megfontolást, előrevetíti a tettet, ami a megfontolást követi. *„Az elhatározás nyilván nem egyéb, mint a tőlünk függő dolgokra való megfontolt törekvés: a megfontolás alapján megalkotva ítéletünket, törekszünk valamire a megfontolás útmutatása szerint.”¹⁰*

Cselekedni természetesen megfontolás nélkül is lehet, sőt, eredményhez vagy sikerhez is vezethetnek az ilyen tettek. A megfontolás nélküli cselekedetekhez valójában két dolog: a butaság és az elkeseredettség vezet. A határozott, gyorsan meghozott döntések hatásossága mögött ott áll a tudás és a helyzet gyors felismerése. A megfontolatlan cselekmények esetén sokkal kisebb az esélye az eredményességnek, mint megfontolt gondolataink alapján elhatározott tetteinknek.¹¹

A háború kitörését és lefolytatásának módját a kezdeményező fél biztosan megfontolja. Spontán elgondolásból tehát nem indítanak háborút. Háborút akkor kezdeményeznek, ha van valamilyen esély a sikerre. Feltehető viszont az is, hogy amikor a háborút megelőzően, egy korábban hosszan elhúzódó, nem feltétlenül fegyveres konfliktus terhelte két állam kapcsolatát, akkor valószínűsíthetően a később megtámadott fél is foglalkozott a hadviselés gondolatával – megfontolva az elmérgesedő viszony legrosszabb lehetőségeit –, akár mint lehetséges támadó, akár mint egy támadással szemben védekező oldal.

Max Weber a tapasztalati tudományok szerepéről szólva gondolkodik a „cél” és az „eszköz” kategóriáiról, mint az emberi cselekvés végső elemeiről. Amikor az ember akar valamit, akkor azt vagy az „önértékéért” akarja, vagy eszközként használni ahhoz, amit végeredményben akar. A tudomány legfeljebb azt segít megállapítani, hogy az eszközök mennyire felelnek meg valamely célnak. Ez hozzásegít ahhoz, hogy mérlegelni lehessen, hogy bizonyos eszközökkel milyen esély van bizonyos célok elérésére. A történeti szituáció talaján ezáltal minősíthető egy célkitűzés értelmese, vagy az adott viszonyok között értelmetlennek. Ha a cél elérhetőnek látszik, akkor tisztázható – a mindenkori tudásunk határai között –, hogy milyen nem szándékolt következményekkel járna a cél elérése. Mibe kerül a cél elérése más értékek előrelátható megsértésével? *„...Felelősségteljesen cselekvő emberek semmiképpen sem tehetik túl magukat a cselekvés céljainak és következményeinek ... az összemérésén. ... A döntés azonban természetesen már nem tartozhat a tudomány feladatkörébe, hanem az akaró ember dolga: az ember saját lelkiismerete és személyes világnézete szerint mérlegel és választ a szóban forgó értékek között. A tudomány hozzásegíti őt annak tudatához,*

⁹ Arisztotelész 1987: 64–65.

¹⁰ Arisztotelész 1987: 66.

¹¹ A megfontolatlan cselekedetre biztatás jellegzetes példája Madách Imre *Ember tragédiája* c. művében Lucifer szövege, ahogy Ádámot és Évát arra készíti, hogy szakítsanak a tiltott gyümölcsből:

*Hát hagyjatok fel az okoskodással,
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végigészleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér.
A tett halála az okoskodás.*

hogy minden cselekvés ... és nemcselekvés is következményeit tekintve állásfoglalás bizonyos értékek mellett, ... és állásfoglalás más értékekkel szemben.”¹²

A tudományos kutatásoknak tárgyilagosaknak, megalkuvások nélkülinek, elfogulatlanoknak kell lenniük, amiben még az arisztotelészi arany középút sem elfogadható.¹³ A tudomány csak abban az esetben lehet a politika segítségére, ha annak objektív állásfoglalását figyelembe veszik: „A gyakorlati politikus számára egy-egy esetben szubjektíve természetesen éppoly kötelességszerű lehet az, hogy közvetítsen az egymással szembenálló nézetek között, mint az, hogy egyikük mellett állást foglaljon. Ennek azonban leghalványabb köze sincs a tudományos »objektivitáshoz«. A »középút« egy hajszállal sincs közelebb a tudományos igazsághoz, mint a legszélsőségesebb jobb- vagy baloldali párteszmények. Sehol végzetesebben és tartósabban háttérbe nem szorul a tudomány érdeke, mint ott, ahol nem akarják tudomásul venni a maguk keménységében az élet tényeit és realitásait.”¹⁴

A tudománynak van lehetősége rávilágítani a célok elérésének módozataira és következményeire, ami elősegítheti a politikai döntéseket. A döntéseket viszont az egyén, vagy a politikai közösség hozza meg. Amikor a politikai szemléletek mögött háttérbe kerülnek a valós tények, akkor a tudomány képtelen segíteni egy kialakult élethelyzet megoldásában.

3. A háborúk és keresztény szemléletük

Thomas Hobbes szerint a háború az emberek természetes állapota. Az emberi természet velejárója és okozója a háborúnak: „Tekintettel arra, hogy minden ember természettől fogva milyen nagy értéket tulajdonít önmagának, mennyire megköveteli másoktól, hogy megbecsüljék, s milyen kevés értéket tulajdonít másoknak, ami egymás közti szakadatlan versengést, viszályt, pártütést és végül háborút idéz elő...”¹⁵

A viszálykodás okai az emberi természetben találhatók, és ezek a versengés, a bizalmatlanság és a dicsvágy. Az első a nyereségért, a második a biztonságért, a harmadik pedig a hírnévért támad másokra. Az első azért alkalmaz erőszakot, hogy uralkodjon mások személye felett; a második, hogy ezt megvédje; harmadik pedig jelentéktelen dolgok miatt, amelyek elképzelése alapján ellene irányul – egy szó, egy mosoly, egy eltérő vélemény vagy bármi más. Ha nem lenne közhatalom, semmi sem akadályozná meg, hogy az emberek állandó háborúskodásban éljenek.¹⁶

Kant sem a békét, hanem a háborút tartotta természetes állapotnak (*status naturalis*) az emberek között. Ha nem is mindig a kirobbanó ellenségeskedést, da annak állandó veszélyét. Ezért azt vallotta, hogy a béke állapotát intézmények által kell megteremteni.¹⁷

A háború mint természetes állapot, amelyek szünetében a béke átmeneti jelenség, talán a római korból származó történelemfelfogás. A háborúk olyan gyakran ismétlődtek a köztársaság és a korai császárság korában, hogy a rómaiak magyarázataikban természeti

¹² Weber, Max 1970: 10–11.

¹³ „...Az erkölcsi erény: középhatár. ... Annyi tehát bizonyos, hogy a közepet kereső lelki alkat mindenesetre dicséretre méltó.” Arisztotelész 1987: 51, 53.

¹⁴ Weber, Max 1970: 15.

¹⁵ Hobbes, Thomas 2020: 81.

¹⁶ Hobbes, Thomas 1999: 168.

¹⁷ Kant, Immanuel 2019: 16.

jelenségekhez, például egy vulkán tevékenységéhez hasonlították az állapotokat. A vulkán kitörése után alvó állapotba kerülhet, de bármikor újra működésbe léphet. Ebből a magyarázatból kiindulva Róma történelme háborúk sorozatának látszott, amelyek között időnként rövid nyugalmi periódusok adódtak.¹⁸

Az állandó háborúskodást Róma életében egyes történetírók a városalapítás legendájával, Romulus és Remus viszályával, illetve egyikőjük halálával magyarázták. Romulus elhamarkodott döntése következtében halt meg Remus, amikor kinevette és átugrotta Róma épülő, a földből még csak éppen kiemelkedő falát. Az építés vezetője, Romulus hú társa, Celer, akinek halállal kellett büntetnie a fal átlépőjét, ásójával azonnal agyonsújtotta Remust.¹⁹ A költő Lucanus így írt: „*Testvérnek vére áztatta az első kőfalat*” a Caesar és Pompeius közötti háborúkról szóló *A polgárháború* (De bello civili) című elbeszélő költeményében. Róma, sőt a civilizáció történelmére úgy tekintettek, amely a polgárháborúk átka alatt áll.²⁰

A Bibliában inkább az ember előtti, de legalábbis a bűnbeesést megelőző édeni viszonyok jelentik a teljes béke állapotát. Az ember megjelenése és természetéből adódó összeférhetlensége mással, az ismeretlennel, a másik emberrel jelentik a konfliktusok kezdetét. Az emberi törekvés célja a mindenk fölötti jó, az isteni béke elérése, Isten országa eljövételének elősegítése.

Az első emberi viszálykodás a Bibliában Káin és Ábel története, amely gyilkossággal végződött.²¹ Az elszakadás Istentől olyan állapotot okozott, amelynek tragédia lett a vége. A gyilkosság oka az volt, hogy Isten elfogadta Ábel ajándékát, Káinét pedig nem. Nem tudjuk pontosan, miért tett különbséget Isten az áldozatok között. A zsidókhöz írt levél tizenegyedik részének negyedik verséből tudomásunkra jut, hogy Ábel hittal ajánlott fel értékesebb áldozatot, mint Káin.²² Káinban minden bizonnyal irigység támadt Ábellel szemben, mert azt érezte, Isten jobban szereti őt. A testvérét azért akarta meggyilkolni, hogy Isten számára ne legyen más rajta kívül. Az Úr elől nem lehetett eltitkolni a gyilkosság szándékát, Káin mégis elkövette a tettét. Claus Westermann azt írja, hogy ebben egy mélységes igazság jut kifejezésre: ilyen az ember. A gyilkosság az ember lehetőségei közé tartozik, és ez a lehetőség mindenki előtt nyitva áll. Isten szeretetéből kikerülve életünkben nemcsak a szeretet, hanem a gyűlölet is érvényesül.²³

A Tízparancsolatban a „Ne ölj!” elsősorban az egyéni gyilkosságok ellen szólít fel, a háború, a politikai öldöklés kérdése háttérbe szorul.²⁴ Az Ószövetségben Izráel népének a háborúit Isten szent ügyének és szent háborúknak tekintették.²⁵

Megtörtént, hogy Isten parancsa nélkül ragadtak fegyvert. Ábrahám szolgálóival és szövetségeseivel legyőzte a négy királyt, akik Szodomát és Gomorát kirabolták, visszahozta unokaöccsét, Lótót, a népet és a jószágot. Melkisédek, Isten papja azonban helyeselte a tettét

¹⁸ Armitage, David é.n.: 31–32.

A szerző kutatási témája alapján elsősorban a polgárháborúk kitörésére és lefolyásuk következményeire helyezi a hangsúlyt.

¹⁹ Római regék és mondák. <https://mek.oszk.hu/00600/00692/00692.htm#5> Letöltés: 2023. január 25.

²⁰ Armitage, David é. n.: 32, 38.

²¹ 1Móz 4, 1–13.

²² Zsid 11, 4.

²³ Westermann, Claus – Gloege, Gerhard 1997: 23–24.

²⁴ Lochman, Jan Milič 1993: 102.

²⁵ Biblia, 2010: 1555.

és megáldotta Ábrahámot: „Áldott vagy Abrám a Felséges Isten előtt, aki a mennyet és a földet alkotta! És áldott a Felséges Isten, mert kezédbe adta ellenségeidet.”²⁶ Grotius ezt példának tekinti a természetjog igazolására és alkalmazására az erőszakkal szemben, miszerint a legszentebb és legbölcsebb férfiú, Ábrahám e jog alapján lépett fel.

A jogos önvédelmi harc jelenik meg abban a háborúban, amikor a zsidók Mózes és Józsué vezetésével legyőzték a rájuk törő amálekítákat.²⁷ A tetteket nem Isten parancsolta, de a harc közben a döntés egyedül Isten kezében volt. Amikor az Úr akarata ellenére bocsátkoztak harcba, vereséget szenvedtek.²⁸

Grotius az Ószövetség példázatainak keresztül magyarázta az igazságos háborúk lehetőségét. A háborúk megvívására jogos oknak tekintette a határok védelmét, amikor Jeftét vezérré választották és megküzdött az ammonitákkal. Úgyszintén jogos ok volt a háborúra a nép képviselőinek megalázása, amikor a követek meggyalázása miatt Dávid ismét az ammoniták ellen háborúzott.

Az Újszövetség végső ígérete a szövetséges nép számára nem a kard és az öldöklés, hanem az élet és a békesség. A hegyi beszéd megmagyarázza a hatodik parancsolatot: Igyekezzél a te ellenségeddel megbékélni hamar! Ez az eszkatológiai és egyben történeti békességszerzés.²⁹

Sebestyén Jenő a hegyi beszédet elemezve leírja, hogy a keresztény emberre Krisztus kijelentése kötelező, de a világ megtartásában akadályozza. A két szférában élő keresztény ember számára a világ a külső, a bűn pedig a belső akadály. Ezért a mindenki számára kötelező morál a hívő számára mérték, a hitetlen pedig semmibe veszi. „Minél keresztényibb szférában élhetünk, annál inkább élhetünk a Hegyi Beszéd morálja szerint.” A beszéd kötelező volta a keresztény ember életében fennáll mint ideál, de egy állandó küzdelem, mert nem minden helyzetben és nem minden időben egyformán megtartható.³⁰

Az egyházban arra törekedtek, hogy teológiai és politikai viszonylatban a háborút valamiképpen elfogadtassák. A kegyetlenség tényét nem lehetett figyelmen kívül hagyni, ezért megkísérelték magyarázatában emberissé tenni a háborút.

A keresztény-morális teológia ismeri az igazságos háború (*bellum iustum*) kifejezést, miközben meg kell jegyezni, hogy semmilyen háború – a lefolyása következtében – nem lehet igazságos. A teológiai tanítás alapján a keresztények csak bizonyos feltételek alapján vehetnek részt a háborúban.

Az igazságos háború tanítása öt pontban foglalható össze:

1. igazságos ügy (*causa iusta*) – a háború, mint végső kísérlet a jogsérelem jóvátételére,³¹ vagy amikor nincs más mód az állam vagy a nemzet értékeinek a megvédésére;³²
2. helyes szándék (*recta intentio*) – a cél a „pax” együttélés az ellenféllel, és nem annak megsemmisítése;

²⁶ 1Móz 14,19–20.

²⁷ Grotius, Hugo 1960: 194.; 2 Mózes 17, 8–13.

²⁸ 4Móz 14,41–45.

²⁹ Lochman, Jan Milič 1993: 102–103.

³⁰ Sebestyén Jenő 2000: 154.

³¹ Lochman, Jan Milič 1993: 103.

³² Vető Miklós 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

3. szabályszerű eljárás (*debitus modus*) – a háborús szabályok betartása csak erkölcsileg megengedett hadieszközökkel lehetséges;
4. legitim hatalom (*legitima potestas*) – háborút csak törvényes felsőség folytathat;
5. a javak mérséklése – a háborús károk ne haladják meg a vitatott jogot.³³

A keresztény teológia által elfogadott szempontok figyelembevételével könnyen legalizálták a háborúkat, azokat is, amelyek hatalompolitikai okokból zajlottak le. A nyugati világ történelmében ezért a legtöbb fegyveres konfliktust igazságos háborúként fogtak fel. Az is problémát jelent, hogy a háború ezáltal az emberi konfliktusok igazolható eszközévé vált. Megjelent a háború dicsőítése a keresztény teológia magyarázata révén. Kant is említi munkájában a háborút, amelyet a történelem során a Föld különböző pontjain dicsőítettek, és úgy értelmeztek, mint ami megnevesít, az emberiségnek méltóságot ad.³⁴

Az első világháborúig jelen volt a háborúk magasztalása úgy a teológiában, mint az irodalomban. Neves személyiségeket is megtévesztett – legalábbis a kezdetekben – a dicsőséges küzdelem hangulata. Thomas Mann eleinte üdvözölte a háborút. „*Gondolatok a háborúban*” című esszéjében az író egy „*kultúrháborúról*” beszél, amely Németországot az erkölcs, a függetlenség és az identitás útján vezeti: „*Amit éreztünk, az a megtisztulás, a felszabadulás és a hatalmas remény volt*” – jegyezte le a neves író.³⁵ A háború dicsőítése úgyszintén megtalálható volt Anatole France, George Bernard Show és Gabriele D’Anunzio írásaiban.

A második világháború után megváltozott a korábbi felfogás. Az atombomba bevetése után a háború már nem lehetett a konfliktusok megoldásának egyik lehetséges változata. Egy atomháború után nem lehet helyreállítani a földi életet. Semmivel sem lehetne megmagyarázni az emberiség ellen elkövetett háborús bűnt egy atomcsapás után, mint ahogyan a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák bevetésének a szükségességét máig éles viták kísérik. A háború többé nem keresztény lehetőség.³⁶ A tömegpusztító fegyverek alkalmazásával fennállott – és napjainkban egyre inkább fennáll – az emberiség kiirtásának lehetősége. Mindemellett az atomfegyverek a birtokló országok számára békéjük szempontjából biztosítékot jelentenek. Az egész Földre kiható konfliktus keletkezhet egy atomhatalom megtámadása következtében. A bekövetkezendő veszélyektől való kölcsönös félelem tartja fenn azt a békét, amely atomfegyverek nélkül valószínűleg már korábban megtört volna. Ezért egyelőre elképzelhetetlen, hogy a nagyhatalmak lemondjanak az atomfegyverekről.

Az atombomba léte ez idáig megakadályozta a világháborút, de lehetővé tette a regionális háborúk folytatását. A nem atomfegyverekkel folytatott háborúkban is Damoklész kardjaként függ felettünk az atomfegyverek bevetésének veszélye. Vető Miklós vallásfilozófus

³³ Lochman, Jan Milič 1993: 103.

Vető Miklós az utolsó pontot úgy fogalmazta meg, hogy igazságos háborút lehet vívni akkor, „amikor az az igazságtalanság, kár és veszély, amely fennáll, legalább olyan súlyos, vagy súlyosabb, mint ami bekövetkezhet a háború folytán”. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

³⁴ Kant, Immanuel 2019: 41.

³⁵ Der Mythos von der Kriegsbegeisterung. <https://www.handelsblatt.com/politik/international/100-jahre-weltkrieg/leben-im-krieg/kriegsausbruch-1914-thomas-mann-bejahte-den-krieg/10058210-2.html>. [Letöltés: 2022. 09. 29.]

³⁶ Lochman, Jan Milič 1993: 104–105.

ezt úgy fogalmazta meg: „Az emberiség megsemmisülésének árnyékában állunk.”³⁷ A háborúk feltehető pusztításának súlya túl nagy teherré vált az egész emberiség számára.

4. A háborúk és az „igazság” keresése

A háborús erőszak „törvényesítése” bizonyos körülmények között érthető honvédő háború, szabadságharc vagy forradalom esetében.

A szabadságért folytatott küzdelem a törvényesen fennálló rend ellen kívülről sokszor jogtalannak tűnik. A szabadságharcosok ezért lehetőség szerint megfogalmazták problémáik lényegét, megindokolták igazságos harcuk okait és a világ elé terjesztették ügyüket, mintegy nemzetközi ítélőszék felé benyújtott igazságot. Küzdelem a szabadságért, az igaz ügyért, ami törvényesíti a világ számára a harcot, nem pusztán a fennálló rend elleni küzdelmet, hanem a megsértett rend helyreállítását jelenti. Így volt ez a Rákóczi-szabadságharc brezáni kiáltványában: „A' keresztyén világ minden fejedelmeinek és respublikáinak [...]. Adgyatok engedelmet igaz fájdalomunknak és panaszunknak, [...] midőn okát igaz táborozásunknak nyilvánvalóvá tesszük, legyetek igaz ítélő bírák.”

Hasonlóképpen fogalmaztak az Amerikai Egyesült Államok népének függetlenségi nyilatkozatában is: „Amidőn az emberi események sodrában szükségessé válik egy nép számára, hogy feloldja azokat a kötelekeket, amelyek egy másik néphez fűzték, [...] akkor az emberiség ítélete iránt érzett illő tisztelet megkívánja, hogy kinyilatkoztassa azokat az okokat, amelyek a különválásra készítették. [...] Mindezeknek a bizonyítására engedtessek meg nekünk, hogy Tényeket terjesszünk a pártatlan világ elé.”

A jogtiprás, a szabadság korlátozása, az önkényeskedés jelentette azokat a természetellenes, Isten akaratával szembenálló dolgokat, amelyek révén olyan állapotba került a nép, hogy csak fegyveres harccal lehetett javítani a fennálló helyzeten.

Az uralkodó, lényegében a fennálló rend elleni küzdelmet a nagy gondolkodók közül többen ellenezték. Kálvin határozottan elutasította a magánember lázadását a „fejedelmek” ellen, még akkor is, ha azok zsarnokok, kiszipolyozzák a népet és „rablóuralmat tartanak fenn”. Isten igéje azt írja elő, hogy nemcsak a becsületes uralkodókat, hanem azokat is szolgálni kell, akik bármilyen módon a hatalom birtokosai. Még akkor is, ha minden emberben megvan a veleszületett hajlandóság, hogy gyűlölettel forduljon a zsarnok ellen. Kálvin azzal magyarázta álláspontját, hogy minden felsőbbség, akár becsületesen, akár igazságtalanul uralkodik, Isten akaratából kapta hatalmát, és ezért tiszteletet érdemel. A zsarnokot a nép a romlottsága miatt kapta büntetésként. Isten gondviselése úgy mutatkozik meg, hogy szolgálói közül valakit megbíz a megtorlással és az elnyomott nép megszabadításával. Emellett megjegyezte, hogy ahol léteznek a nép által választott vezetők, azoknak kötelessége fellépni az önkényes uralkodókkal szemben. Isten őket a nép szabadságának őrzőivé állította.³⁸

Kant a törvények hibás voltáról és azok helyreigazításáról írva megemlítette, hogy ha a rossz törvények miatt forradalom törne ki, joggal büntetnék meg azokat, akik abba belekeveredtek. Ráadásul az államtól külső veszélyeztetettség esetén nem is követelhető despotikus törvényeinek megváltoztatása, hanem azt a megfelelő időpontig el kell halasztani.

³⁷ Vető Miklós 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

³⁸ Kálvin János 1995: 318–324.

Egy állam törvények által biztosított jogrendszere egyfajta szabályozottságot, kiszámíthatóságot jelent még akkor is, amikor a törvényeket egy zsarnoki rendszer fenntartására alakították ki. A háborúk, szabadságharcok, forradalmak kitörése következtében a fennálló jogrendszer megváltozik. Minél nagyobb jelentőségű egy-egy fegyveres konfliktus, és minél erőteljesebb hatást gyakorol a politikára, annál jelentősebben alakulnak át az érintett társadalmak és az azokat szabályozó törvények. A legtöbb állam az új szabályozatlan létrejöttétől inkább tart, mint pártfogolja, mivel a hatalmi helyzet megváltozása bizonytalanságot hozhat. A korábbi erőviszonyok módosulnak, új szövetségi rendszerek alakulnak ki, és gazdasági tekintetben sem lehet kiszámolni az új körülményeket követő változásokat. Ha egy váratlanul kirobbanó forradalomra vagy szabadságharcra a nagyhatalmak nincsenek felkészülve, akkor jobb esetben a semlegességet választják, vagy a korábbi hatalmi helyzet fennmaradását támogatják.

Más állapotok alakulnak ki akkor, ha egy vagy több jelentős állam a politikai környezet megváltoztatására törekszik, és tudatosan támogat egy felkelést a vele szembenálló hatalom gyengítése érdekében. A történelemben számos példa akadt arra is, hogy államok, elsősorban egy adott korszak nagyhatalmai bábáskodtak új államok létrejöttében.

A háború igazságos voltának a megindoklása minden esetben és minden résztvevő oldaláról megtörténik. Egyik küzdő fél sem engedheti meg magának, hogy ne az igazságosság nevében szálljon szembe a másikkal. Ha valamelyik oldal nem fogalmazná meg az igazát, nem számíthatna sem nemzetközi segítségre, sem igazi tömegtámogatásra saját hátszágában. Az igazságos háború képének a kialakítására ezért akár hamis dolgokat is felhasználnak, illetve a körülményeket alakítják számukra megfelelően, érveik alátámasztására. Az igaz küzdelem kívülre irányuló megnyilvánulása vagy nemzetközi támogatást, vagy a többi nemzet semlegességét célozza meg. Az egyik esetben a konfliktus kiszélesítése, a másikban a lokálissá tétele a cél. Mindkét helyzet kialakulása óriási veszélyt hordoz magában – vagy a háború kiterjedését, vagy a gyengébb állam kilátástalan küzdelmét jelentheti.

David Armitage megjegyzi, már rómaiak is törekedtek arra, hogy háborúikat igazságos küzdelemnek tekintsék. A polgárháborúk idején a szembenálló felek igyekeztek meggyőzni az embereket igazukról, egyrészt támogatás végett, másrészt konfliktusaikat meg akarták feleltetni az igazságos háborúk hagyományos értelmezésének.³⁹

Clausewitz azt írta, hogy a háborúban a győzelem megszerzése két tényezőtől függ, a rendelkezésre álló eszközöktől és az akaraterő nagyságától, amit az ellenség erejével kell összehasonlítani. A rendelkezésre álló eszközöket számokban meg lehet határozni, az akaraterőt nem. Annak mértéke a háborút elindító tényezőktől függ,⁴⁰ azaz mivel indokoljuk meg a háború kirobbanását és saját harcunkat. Ezért fontos feltételezett igazság keresése és annak megfogalmazása a háború kezdetén.

Valójában az, hogy milyen módon lehet megvédeni egy állam érdekeit, a mindenkori szituációtól is függ. A történelem során gyakran akként alakították a politikai helyzetet, hogy úgy tűnjön, az érdekeket csak háború révén lehet érvényesíteni. Ezek ismeretében nagyon közel állnak egymáshoz az adott helyzetben elméletileg igazságos és a kiprovokált háborúk. Minden hadba lépő fél keresi a maga igazát az eseményekben. A céljuk mindig annak alátámasztása, hogy az igazság mellettük áll. Az erkölcsi tartást ad, képes összefogni az

³⁹ Armitage, David é.n.: 30.

⁴⁰ Clausewitz, Károly 1999: 17.

államot és lendületet adni a küzdelem megvívására. Mindezek mellett képes elfedni a többi, nem feltétlenül fenséges – hatalmi, gazdasági, területszerzési – célt, és egyúttal a világ közvéleményét, lehetőleg annak erkölcsi kiállása mellett anyagi támogatását is maga mellé állítani, vagy a helyzettől függően semlegességét elérni.⁴¹

Egyik jellegzetes példája a kiprovokált háborúnak az 1870–1871-ben lezajlott francia–porosz háború. A hadüzenetet a franciák küldték, gyakorlatilag ők indították el a háborút, viszont Helmuth von Moltke vezérkari főnök 1868–69 telén megírt emlékiratából, illetve Bismarck törekvéseiből tudjuk, hogy a Franciaország elleni háborút már korábban előkészítették. A francia politikai hangulatot ismerve a hadüzenet kiprovokálása nem jelentett nehézséget a német kancellárnak. Egy olyan háború kellett az akkori porosz politikai vezetésnek, amelyben a német nép az áldozat, a megtámadott fél.⁴² Az is tény, hogy a franciák olyan követelésekkel léptek fel, amelyeket presztízsveszteség, pontosabban bizonyos megaláztatás nélkül nem lehetett volna elfogadni.⁴³ Valójában a provokáció mindkét részről megtörtént.

A francia–porosz háború esetében az is nyilvánvaló, hogy mindkét fél akarta a háborút. A megtámadott fél legfeljebb a nyilvánosság, a nemzetközi közvélemény előtt játszotta el az áldozat szerepét, s egyben a háború jogos megvívására is igényt tartott. Ám a támadó félnek is voltak indokai, amelyek történelmileg a többé-kevésbé valós fenyegetettségét támasztották alá. Mindkét állam a maga igazát kereste a háborúban.

A remény a háború sikeres megvívására mind a két félben megvolt. A háborúhoz való hozzáállás, a hadsereg szerkezete, rendszere, technikai felszereltsége döntötte el végül a háború kimenetelét, s jött létre egy erős nemzeti egységen alapuló állam Európában.

⁴¹ John Rawls politikafilozófus a háborúkat kilenc különböző típusba sorolta:

1. Fennálló, életképes államok közti háborúk (első és második világháború).
2. Polgárháborúk (a társadalmi igazságosságért) életképes államokon vagy társadalmakon belül.
3. Kisebbségek elszakadási háborúi egy tartományon belül.
4. Gyarmati elszakadási háborúk.
5. Beavatkozási céllal indított háborúk (beavatkozás emberességi alapon).
6. Nemzetegyesítési háborúk.
7. A birodalmak hódító háborúi.
8. Keresztes, vallási vagy szekuláris háborúk.
9. Nemzeti felszabadító háborúk (a mai értelemben); gerillaháborúk.

Armitage, év nélkül: 143.

Kende Péter szociológus ugyancsak kilenc főbb típusra osztotta fel a második világháborút követő évtizedek fegyveres konfliktusait:

1. határmódosítást célzó háború (pl. Irak–Irán, Tibet, szerb–horvát stb.)
2. terület elfoglalása (pl. Falkland-szigetek, Kuvait)
3. gyarmatosító elleni függetlenségi-felszabadító háború
4. politikai vagy törzsi háttérű polgárháborúk
5. pacifikáló célzatú fegyveres beavatkozás (mint pl. Afrika több országában a nyolcvanas évek óta)
6. elszakadó célzatú felkelés, illetve azt támogató külső beavatkozás (Katanga, Kelet-Bengália stb.)
7. büntetőháború (pl. Kína kontra Vietnám)
8. humanitárius célzatú fegyveres akció (pl. Koszovó)
9. a fennálló kormányzat eltávolítását kívülről megcélzó háború (pl. Kambodzsában Vietnám részéről, Afganisztánban előbb szovjet, később amerikai részről, második iraki háború).

Kende Péter: A háború új képletei és régi-új aktorai. <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00050/10kende.htm>

[Letöltés: 2022. október 15.]

⁴² Majoros István 1993: 34, 41.

⁴³ Európai hadművészet 2001: 98–99.

Az évszázadokon keresztül fennállt hatalmi helyzet megváltozott, amit egyes államok még hosszú ideig nem tudtak elfogadni.

Háború tehát **akkor keletkezik, ha akarják azt**. A háború akarása alapvető tény annak kirobbantásakor. Legalább az egyik félnek akarnia kell a háborút. Sokszor azt érzékeljük, hogy mindkét oldal akarja, legfeljebb felvezetésének módszere és minősége más.⁴⁴

A modern korban megjelent a humanitárius háború fogalma, amikor a megtámadott fél, mint áldozat, igazságos háborút folytatott. A koszovói háború volt ilyen, amikor az ellenség részéről az emberi jogok teljes semmibevétele olyan katasztrófát vetített előre, amely az erőszak áldozatává vált emberi jogok vereségét jelentette volna a nemzetközi politika színterén. Az etnikai tisztogatás megakadályozása és egy diktatórikus rezsim megfékezése a nemzetközi emberjogi felfogás politikai célja lett, s ezzel a külső beavatkozás ennek a célnak az eszközévé vált. Az emberi jogok védelmét a nemzetközi politikai gondolkodás az államok jogai fölé helyezte. A humanitárius katasztrófa megállításának szükségessége nemzetközi felhatalmazást adott a beavatkozásra, ami az igazságosság nevében történt.⁴⁵

A háború nem hirtelen keletkezik, elterjedése nem a pillanat műve.⁴⁶ Az egyik fél biztosan készül a háborúra, de sokszor mindkettő. Ez történhet nyíltan, de legtöbbször a politikai színpalak mögött, amikor az államok védelmi garanciáik biztosítása szempontjából modernizálják hadseregüket, korszerűsítik annak fegyverzetét. Közben a társadalom figyelmét a megfelelő propagandával felhívják a közelben levő gonoszra, és elhintik a fenyegetettség érzését. A biztonság érzete, amely az egyik legfontosabb társadalmi szükséglet, hamarosan biztonsági követeléssé lép elő a nyugtalanná váló lakosság körében. Mindez párosulhat a saját nagyság, az egyediség, a kulturális hagyaték, az ősoktól örökölt dicső múlt védelmének stb. demagógiájával. Ezeket egyesek talán komolyan is veszik, de a háttérben a társadalom anyagi és szellemi felkészítése áll egy majdani háború elfogadtatására. A háború elmaradhat, ha az érdekek megváltoznak, de az elhintett bizalmatlanság megmarad, készen tartva a társadalmat egy későbbi ellenségeskedésre. A biztonságában veszélyeztetett, egyfajta félelemben tartott lakosságban felébrednek, és egyre nagyobb igényvel lépnek fel a természetes önvédelem reakciói, ezáltal az ország militarizálását is könnyebb végrehajtani.

A háborút olykor eszközként használják a cél felé vezető úton, de a cél elérésében a társadalmi küzdelmeket vagy állami törekvéseket nem szabad, és főleg senkinek sincs joga háborúvá alakítani, mert annak tartalma a pusztítás és az emberi szenvedés. Az élet pusztulása egy társadalom számára nagyobb kárt okoz, mint amennyi hasznot hozhat az élet győzelme egy elkerülhető háborúban.

⁴⁴ Olykor úgy tűnik, a háborús, de akár a politikai csatározások folyamán is, hogy nem demokráciát és emberi jogokat, hanem azok imitálását tapasztaljuk. Az államok nem arra törekednek, hogy az őket fenntartó társadalom valódi demokratikus jogokat éljen meg, hanem annak csak a látszatát tartják fenn. Szükséghelyzetre hivatkozva a társadalommal elfogadtatják a jogok korlátozását, illetve furfangos utakat keresnek a demokrácia kijátszására még a törvényes kereteken belül, aminek ők az őrzői. Egyes politikai döntéseket bizonyos erők is a demokrácia jelszavai alatt hajtanak végre, mesterségesen teremtve meg ahhoz a politikai feltételeket. Kihasználnak minden hibát, amivel kritizálni lehet a fennálló jogi és társadalmi helyzetet, és fellépésük alapjának tartják. Hatalomra jutva a demokrácia megteremtése nevében akár diktatúrát is teremthetnek, hogy megtisztítsák a megmaradt rossztól a társadalmi környezetet. Kísértetiesen hasonlít ez a proletárdiktatúra elméletéhez, amely egy olyan demokrácia előfeltétele volt, amely valójában soha nem következett be.

⁴⁵ Gombár Csaba 2004: 13.

⁴⁶ Clausewitz, Károly 1999: 18.

5. A háború és az erőszak

A háborúk kiindulópontja ugyan az emberi konfliktusok, azonban mégsem az egyének egyén elleni küzdelme, vagy egy csoportosulásnak a másik ellen folytatott harca (pl. a törzsi összecsapások), hanem a szervezett, állami formában, bizonyos szabályokkal meghatározott küzdelmek tekinthetők háborúnak.

A törzsi háborúkra vonatkozóan nem zárható ki, hogy a versengésben és a hadakozásban egymás között nagyon korán kialakulhattak a küzdelem bizonyos szabályai – hogyan mérkőzzenek meg a harcosok, egyéni küzdelemmel kiváltható-e a háború, mit kell cserébe adni a békéért, mit az áldozatokért stb. –, általános szabályozás azonban nem volt és nem is lehetett, viszonyai térben és időben folyamatosan változtak. A törzsi viszályok időnként egyetlen csatában is eldőlhettek, így mai szemmel nézve kérdéses, háborúknak tekinthetőek-e azok a fegyveres konfliktusok?

Carl von Clausewitz *A háborúról* című munkája szerint biztosan nem, mivel szerinte a háború több összecsapásból, bizonyos időtartamon keresztül húzódó esemény. Ahogyan ő fogalmaz: „*A háború nem lehet egyetlen, tartam nélküli csapás.*”⁴⁷ Hasonló véleménnyel volt Thomas Hobbes is a háború menetéről: „*[...] A háború nemcsak csatákból és harci cselekményekből áll, hanem abból az időtartamból is, amelynek folyamán a harci szándék kellőképpen közismert. Ezért az idő fogalma [...] hozzátartozik a háború lényegéhez.*”⁴⁸

Rousseau azt állította, hogy: „*A dolgok és nem az emberek viszonya idézi elő a háborút, s minthogy a háború nem személyes, hanem tárgyi viszonyokból keletkezik, így tehát sem a természetes állapotban, ahol nincs állandó tulajdon, sem társadalmi állapotban, ahol minden a törvények uralma alatt áll, nem létezhet egyéni háború, vagyis ember ember elleni harca. [...]. A háború tehát nem egyének, hanem államok közötti viszonyt jelent, ahol az egyének csak véletlenül ellenfelek, még pedig nem mint emberek, nem is mint polgárok, hanem mint katonák, nem mint a haza alkotórészei, hanem mint annak védelmezői. Röviden: az állam ellensége csak egy másik-állam lehet...*”⁴⁹

Hugo Grotius a viszályokról, így a háborúkról is azt tartotta, hogy a „*nem egy állami jog uralma alatt állók*” között keletkeznek. A háborúk kialakulhattak olyanok között, akik még nem alakultak nemzetté, illetve nemzetek között, magánszemélyek, uralkodók vagy szabad népek viszályából. A szembenállókat nem feltétlenül államokhoz, de valamilyen szervezett közösséghez tartozóknak tekintette.⁵⁰ *A háború és a béke jogáról* című munkájában azt írta, hogy a természetjog nem tilt minden erőszakot. „*Nem ellenkezik tehát a társas együttélés természetével, hogy magunkról gondoskodunk és saját érdekeinket előmozdítjuk, mindaddig, amíg nem csorbítjuk ezáltal mások jogait. Következésképpen az erőszak sem jogtalan, amely másnak jogát nem sérti.*” Ciceróra hivatkozva megjegyzi, hogy a vitákat csak kétféle módon lehet elintézni: érveléssel vagy erőszakkal. Az erőszakkal csak az erőszakot lehet szembeállítani. Ebből következik, hogy erőszakot erőszakkal, fegyvert fegyverrel szabad visszaverni.⁵¹

⁴⁷ Clausewitz, Károly 1999: 18.

⁴⁸ Hobbes, Thomas 1999: 168.

⁴⁹ Rousseau, Jean-Jacques 1947: 24–25. <http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf> [Letöltés: 2022. 09. 16.]

⁵⁰ Grotius, Hugo 1960: 169.

⁵¹ Grotius, Hugo 1960: 193.

A legjelentősebb hadvezérek nem a háborúk kitörésének okával, hanem azok lefolytatásával foglalkoztak. A hadseregpáncsnokokat nem az érdekelte, mi okozta a fegyveres konfliktusokat, esetleg hogyan lehetett volna elkerülni a harci cselekményeket, hanem az, miképpen lehet megnyerni a csatákat és végső soron győztesen kikerülni a háborúból.

Az egyik legrégebb háborúkról tudósító forrás Szun Ce *A hadviselés tudománya* című írása, amely valószínűleg az i. e. VI–V. század fordulóján keletkezett. Meglátásai, stratégiai gondolkodása és taktikai lépései máig időszerűek. *„Szun Ce azt mondta: A hadviselés a legjelentősebb államügy. Élet és halál alapja, a túlélés vagy a megsemmisülés Útja (Tao). Éppen ezért alapos vizsgálatot és mérlegelést kíván. [...] Az Út (Tao): biztosítani kell, hogy a nép teljes összhangban legyen az uralkodóval. Tehát képes legyen együtt meghalni vele, együtt élni vele, és ne rettenjen meg semmilyen veszélytől.”*⁵²

Szun Ce eleve abból indult ki, hogy a háborúk az államok életének velejárói. Előbb-utóbb az államok háborúba keverednek, akár ők kezdeményezik, akár őket támadják meg, de nem létezik hadviselés nélküli ország. Háborúba nem lehet meggondolatlanul belépni, mindig fel kell mérni és tisztában kell lenni a fennálló viszonyokkal. A háborút úgy lehet megvívni, ha az állam vezetőjét a lakosság minden körülmény között támogatja, és nemcsak a fegyveres viszály idején, hanem békeidőben is képesek legyenek az együttélésre és együttműködésre.

Clausewitz a háború meghatározásáról azt írta, hogy az egy nagyobb térben, két fél között zajló párviadal. Ha egységben gondolkodunk a párharcokról, akkor két fél küzdelme azért történik, hogy az egyik a másikra akarátát rákényszerítse, legyőzze és képtelenné tegye az ellenállásra.

*„A háború tehát az erőszak ténye, mellyel az ellenséget saját akaratunk teljesítésére kényszeríteni igyekszünk.”*⁵³

Clausewitz a háborút az erőszakkal azonosította, amivel az ellenségre rá lehet kényszeríteni a másik fél akarátát. Ezért az erőszakot eszköznek, az akarat rákényszerítését az ellenségre pedig célnak tartotta. Az erőszak egyben fizikai erőszakot jelent, amit törvényesnek, saját kifejezésével élve „erkölcsinek” tart, ameddig az az állam és a törvény keretein belül létezik.

Cicero úgy fogalmazta meg, hogy a háború erőszak alkalmazásával vívott harc. Ezt Grotius annyiban pontosította, hogy szerinte a háború nem cselekvést, hanem állapotot jelöl, és ezért a háború az egymás ellen erőszak alkalmazásával harcolók állapota.⁵⁴

Max Weber szerint a modern állam meghatározója a fizikai erőszak, amely minden politikai szervezet jellemzője: *„Az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül [...] a legitim fizikai erőszak monopóliumára sikerrel tart igényt. A jelenkor sajátossága ugyanis az, hogy bármely más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak annyiban ismerik el, amennyiben az állam a maga részéről engedi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának.”*⁵⁵

⁵² Szun Ce, 2012: 17.

⁵³ Clausewitz, Károly 1999: 13.

⁵⁴ Grotius, Hugo 1960: 169.

⁵⁵ Pongrácz Alex 2017. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_evi-17_szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskoreroi.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

Az állam valóban az erőszak alkalmazásának legitim monopóliumával rendelkezik a maga területén.⁵⁶ Rendfenntartás céljából szüksége van különféle erőszakszervezetekre, illetőleg megfelelő büntetőtörvényekre, amelyek tartalmazzák a törvények ellen vétőkkel szemben az erőszakot. A történelem viszont azt mutatja, hogy időről időre az államok egy-egy rendszer kényszeres megvalósítása folyamán emberellenes törvényeket is elfogadnak, így maga az állam válik bűnözővé, amit hatalma révén törvényesít. Az erőszakos hatalomgyakorlás zsarnoki törvényekhez vezet, és a hatalom elnyomóvá válik. Ezek után az emberi igazság nevében fellépők válnak a rendszer, a fennálló hatalom ellenségeivé. Az állam tehát a törvényt, de nem mindig az igazságot képviseli. Az államok törvényeinek hatása eredményezhet erőszakot, de az nem mindig nevezhető erkölcsinek. Egy idő után az igazságtalan erőszak és a képmutató moralitás aláássa a hatalom tekintélyét és belső válsághoz vezet. Franklin azt írta: „*Hasznos semmi sem lehet, ami nem becsületes úton jön létre.*”⁵⁷ Ennek ellenére az állam valóban nem ismerheti el a törvényein kívül álló erőszakot.

Az erőszak végletekig történő kiterjesztése Clausewitz szerint minden háború velejárója. Ez egyben azt jelenti, hogy egy háborúban küzdő valamely ország hadserege törvényesen háborúzik és követ el erőszakot, mert a cél az ellenség legyőzése. Az a fél, amely nagyobb erőszakot alkalmaz, fölénybe kerül a másikkal szemben. Ezáltal az erőszakot a háborúban egyik fél sem tudja feladni.

A háborús erőszakot nehéz elválasztani a kegyetlenkedésektől, ami a túlzott erőszak velejárója egy adott személy vagy több ember, esetleg közösség ellen. Háborúban nemcsak „törvényes” erőszak, hanem kegyetlenkedések is történnek, mivel az erőszak szinte észrevétlenül csap át egy ellenőrizhetetlen, durvább formába.

A háborúk kegyetlenségét Thuküdidész már megfogalmazta a *Peloponnészoszi háború* című munkájában. A kegyetlenség mellett egy másik dologra is felhívta a figyelmet: a gondolkodás megváltozására. A háborús gondolkodás eltorzította a szavak eredeti értelmét. Az emberek másképp, ravaszabbul és kegyetlenebbül viszonyultak mindenhez. Az emberek magatartása és hozzáállása a fennálló helyzettel együtt változott.

„*A háború azonban megszünteti a mindennapi kényelmet, s a tömeg indulatait erőszakos mesterként a pillanatnyi helyzet szerint alakítja. A polgárháborúktól szenvedő városok, s azok, amelyekben később támadt villongás, a tapasztalatok alapján terveikben még inkább túlzásokba estek, akár a támadás ravaszságáról, akár a bosszúállás újszerűségéről volt szó. S önkényesen megváltoztatták az egyes dolgokat jelölő szavak megszokott jelentését is. Az esztelen vakmerőséget bajtársias férfiaságnak nevezték, a megfontolt óvatosságot viszont önmagát jól palástolt gyávaságnak, a bölcs megfontolást álcázott pipogyaságnak s a minden dolgában óvatosat mindenben tehetetlennek tartották. Az esztelen elhamarkodottságot férfias tulajdonságnak tekintették, a megfontolt mérlegelést pedig jól hangzó kifogásoknak a cselekvéstől való húzódozásra. Az állandó elégedetlenkedő volt a mindig megbízható, aki pedig ennek ellentmondott, a gyanús. Aki mást sikeresen törbe tudott csalni, az volt az okos, aki a tört gyanút fogva kikerülte, az a még okosabb. Aki viszont eleve gondoskodott az ilyen esetek megelőzéséről, azt bajtársiatlannak s ellenfelei előtt meghódolónak mondták. Általában azt dicsérték, aki a másikat a tervezett gazságban megelőzte, s azt, aki mást ennek szándéka ellenére ilyesmire rábírt. A politikai szövetségek tagjait még a vérségi szálaknál is erősebb kötelékek kapcsolták össze*

⁵⁶ Simai Mihály 2006: 11. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

⁵⁷ Franklin, Benjámín 1961: 14.

annak következtében, hogy hajlamosabbak lettek a legelszántabb vakmerőség elkövetésére is. Mert ezek a szövetségesek nem a fennálló törvények szerinti üdvös célokat, hanem ezekkel ellentétes, önző szándékokat szolgáltak, s a tagok egymásba vetett bizalma sem az isteni törvényen, hanem sokkal inkább a közösen elkövetett törvényszegéseken alapult. Az ellenféltől üdvös javaslatot ezek csak akkor fogadtak el, ha az erősebb volt, nem pedig bizalomból vagy jóindulatból. S nagyobb érdemnek számított bosszút állni, mint a bajt megelőzni.⁵⁸

A háborúk a mindennapi életre is hatással vannak, pontosabban a mindennapok menthetetlenül megváltoznak. A háború ott is hat, ahol nincs fegyveres összecsapás, ahol elméletileg béke van, de a törvényesség és az értékek fogalmai átalakulnak. A békétlen gondolatok pedig táplálják a háborút.

Hobbes nem véletlenül írta: „Háborús időkben nincs [...] se művészet, se irodalom, se társadalmi érintkezés, s ami a legrosszabb: örökös félelem uralkodik, az erőszakos halál veszélye fenyeget, s az emberi élet magányos, szegényes, állatias és rövid.”⁵⁹

Clausewitz elvetette azt, hogy az ellenség lefegyverzése vagy leverése vérontás nélkül is megoldható. Véleménye szerint a háború értelme és egyetlen hatásos eleme – a harc.⁶⁰

A fizikai erőszak nem zárja ki az értelmet, azonban az értelem csak arra jó, hogy a vérontást esetleg korlátozza. Ezzel magyarázta azt is, hogy a művelt népek háborúi sokkal kevésbé kegyetlenek, mint a műveletleneké. A műveltség hozzájárulhat a felesleges vérontás elkerüléséhez, de nem szünteti meg az erőszakot. Mivel az erőfeszítések lényege az, hogy egyik fél felülmúlja a másikat, így ez vonatkozik az erőszak alkalmazására is. „A mérséklet elvét a háború bölcséletébe felvenni merő képtelenség.”⁶¹

Clausewitz azt is megfogalmazta, hogy a háborúban a végletekre irányuló törekvés jut kifejezésre. Amíg az ellenség lefegyverzése – másképpen tönkretétele – meg nem történt, addig attól kell tartani, hogy az ellenség győzedelmeskedik. Mindkét félre hatással van a másik, tehát a küzdők a győzelem érdekében nemcsak a saját akaratukból cselekszenek, hanem a másakra is reagálnak. Győzelem céljából, figyelembe véve az ellenfél cselekedeteit, többet kell tenni náluk, túl kell haladni azokat, amelyek tehát meghatározzák a háborús döntéseket.⁶²

6. Háborús szabályok – szabályozható háborúk?

Ha nem szabályozható az erőszak a háborúban – márpedig a háború maga az erőszak kifejeződése –, akkor felvetődik a kérdés: egyáltalán szabályozható-e a háború?

A harci események lezajlását kevésbé lehet szabályozni. Inkább a háborút szervező és irányító személyekre gyakorolnak hatást a szabályozások. A háborús bűncselekményeket elkövetett politikai vezetők büntetésére jött létre a Nemzetközi Büntetőbíróság,⁶³ amely

⁵⁸ Thuküdidész 2006: 238–239.

⁵⁹ Hobbes, Thomas 1999: 168–169.

⁶⁰ Clausewitz, Károly 1999: 77.

⁶¹ Clausewitz, Károly 1999: 14.

⁶² Clausewitz, Károly 1999: 16.

⁶³ A Nemzetközi Büntetőbíróság állandó, nemzetközi hatáskörű büntetőbíróság. Az első és a második világháború után is felmerült létrehozásának a gondolata, de bíróság állandó jelleggel nem valósult meg. Az 1990-es években Jugoszlávia és Ruanda területén elkövetett bűncselekmények kivizsgálására két ideiglenes bíróság, a Nemzetközi Törvényszék (1993) és a Nemzetközi Büntetőtörvényszék (1994) alakult meg. A Nemzetközi Büntetőbíróság

utólagosan ugyan felelősségre vonhatja az elkövetőket, de egy adott pillanatban a majdani számonkérés lehetősége nem rettent el a negatív érzemettől elragadtatott irányítókat az utasítások kiadásától, vagy a katonákat az erőszakos tettektől. Az erőszak valójában ellenőrizhetetlen velejárója a háborúnak, bármely oldal katonai cselekvéseiről legyen szó.

Clausewitz állítása nem minden esetben helytálló, és kétségbevonható az emberi fejlődés felfelé ívelő folyamatossága. Az idő múlásával az oktatás, a művészet, és általában a civilizáció terjedésével együtt az emberi közösségek lehet, hogy műveltebbekké váltak, de nem feltétlenül erkölcsösebbekké. Clausewitznél a műveltség összekapcsolódik a háború moralitásával, azaz úgy gondolta, művelt ember nem követ el kegyetlen dolgokat. Az első és a második világháború összevetése folytán meg kell állapítanunk, hogy az első világháború áldozatainak nagy részét katonák tették ki, és a háború kimenetele a csatatereken dőlt el, míg a második világháború egyik eleme volt az ellenfél megfélemlítése, és ennek érdekében a civil lakosság elleni támadások végrehajtása. A második világháború idején nem pusztán a harctereken elkövetett kegyetlenségekről van szó, hanem a kiadott parancsokról, városok lebombázásáról, a polgári lakosság elhurcolásáról és különböző táborokban elpusztításukról. Számottevő volt a háború irányítóinak felelőssége, akik túlnyomó többségükben nem voltak tanulatlanok és műveletlenek. Az ő döntéseik révén a katonák felhatalmazást kaptak a kegyetlenségre, ami a fennálló háborús helyzet gonoszságát még tovább fokozta.

A XX. században bekövetkezett két világháború az ellentétek kiéleződésének és az emberi tragédiáknak eddigi csúcspontjai voltak. Nem lehet lemérni a fájdalmat, milyen volt a szenvedések nagysága a történelem korábbi időszakában. Az viszont tény, hogy a világot szinte teljes mértékben átfogó, és tízmilliók halálát okozó világháborúk, valamint azok súlyos következményei korábban nem történtek meg. Ha a középkort bizonyos szemlélet alapján, és talán túlságosan kritikusan „sötét”-nek nevezzük, akkor nem reálisabb-e a két világháborút és a számtalan diktatúrát hozó, megannyi ember erőszakos halálát okozó korszakot „sötét kornak”, a történelem leggyászosabb és legfájdalmasabb időszakának nevezni?

Az általános műveltség és a közoktatás kiterjesztése még nem elegendő a kegyetlenkedések korlátozására a háborús övezetekben. Ehhez a morálnak kell gátat szabnia, ha mégoly ingatag is az erkölcsi szint a háborúban. Thomas Hobbes szerint az erkölcs egyenesen az emberiség békés együttélését és egyetértését jelenti.⁶⁴ Az erkölcs és a tudás nem ugyanaz. Akár egyént, akár egy közösséget okosnak és műveltnek tarthatunk anélkül, hogy az adott személy vagy a társadalom morális problémái komolyabb gondot okoznának békeidőben. Konfliktushelyzetben, amikor minden élesebben nyilvánul meg, az erkölcs hiányosságai tragédiákhoz vezethetnek.

Nagyon fontos az, hogy államok közötti fegyveres konfliktusoknak vannak szabályai. Vető Miklós szerint az elméleti gondolatok és a gyakorlati jogszabályok, amelyek a háborúra vonatkoznak, azért születtek, hogy: „[...] a háború rettenetességét valamilyen módon csökkenteni próbálják, az elkerülhetetlen rosszat minimalizálják.”⁶⁵

Statútumát 2002. július 1-én fogadták el. 2010-ben módosításokra került sor, amelyek 2017-ben léptek életbe. A bíróság a népirtás bűncselekménye, az emberiség elleni és a háborús bűncselekmények, valamint az agresszió elkövetésében részes személyek felett rendelkezik joghatósággal.

Blahó András – Prandler Árpád 2011: 146–150.

⁶⁴ Hobbes, Thomas 1999: 145–146.

⁶⁵ Vető Miklós 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]

A háborúk szabályozása már a X–XI. század fordulóján elkezdődött Európában. Előbb a *pax Dei* mozgalom szerveződött meg az egyházat sújtó katonai erőszak miatt. Az egyház, amely a társadalomra nézve a legnagyobb befolyással bírt, az állandó belháborúk következtében igyekezett megvédeni a fegyverteleneket a támadásokkal szemben és helyreállítani a békét. A püspökök zsinatokon próbálták rávenni egyházmegyéik földesurait, hogy fogadják el azokat a határozatokat, amelyek alapján nem támadnak védtelenekekre, tegyenek esküt betartásukra, és ha kell, erővel kényszerítsenek arra másokat is. A béke megszegőit egyházi büntetéssel, kiátkozással vagy kiközösítéssel sújtották. A *treuga Dei* ennek a folytatásaként a XI. század első felétől igyekezett mindenfajta harcot meggátolni az egyházi ünnepeken. Az egyház szempontjából a béke – Krisztus békéjének a megteremtése – az egyik eleme volt a kereszténység általános megújulásának. A *pax Dei* és a *treuga Dei* békemozgalmak nem szüntették meg a háborúkat, de megszilárdult az egyház és átalakult a társadalom. Az erőszak csupán a társadalom egy szűk csoportjának lett előjoga, és segítettek kialakítani az érzékelhető különbséget a legitim és illegitim erőszak között.⁶⁶

A nemzetközi politikának a háborúk szabályozásában, pontosabban az európai békerendszer megteremtésének folyamatában fontos állomását jelentette a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke. A hosszú vallásháborúba belefáradó államok igyekeztek tartós békét teremteni az első európai konfliktus befejezésével. A békeszerződés elsősorban a Német-Római Birodalomra vonatkozott, mivel az ellentétek ott éleződtek ki leginkább a vallási különbségek miatt, de a háború okai között nem lehet figyelmen kívül hagyni a Habsburg uralkodók központosító törekvéseit és Franciaország nagyhatalmi céljait. A békeszerződés azonban arra törekedett, hogy általános lefektetett és elfogadott szabályokkal Európa számára hosszan tartó békét biztosítson.

A vesztfáliai béke garantálta a birodalom alkotmányát és a fejedelemségek szabadságát, nehogy politikai vagy vallási okokból kialakuló ellentétek újra kiterjedjenek Európára. A birodalmi gyűlésen szavazattal rendelkező német államok nem váltak ugyan függetlenné, de szabadon köthettek szövetséget és békét, vagy léphettek háborúba. Elismerték a kálvinista vallást a katolikus és a lutheránus mellett. Az alattvalóknak nem kellett követniük fejedelmük vallását annak áttérése esetén. A vallási és felekezeti véleménykülönbségek politikai megoldására törekedtek, s ez egyben a vallási irányzatok békére irányuló törekvését fejezte ki. A békekötéshez vezető, évekig tartó tárgyalássorozat komoly hatást gyakorolt Európára, mivel az erőszak visszaszorításán és az örök béke megteremtésén fáradoztak. Tartós békét ugyan nem hoztak létre, de megjelent a kapcsolattartás és tárgyalások fontossága még a háború idején is, ami a későbbiekben a diplomáciai képzés megindulását jelentette. Egy olyan közös fogalmi nyelv kialakítása vette a kezdetét, amely a kulturális eltérések ellenére az egyetemes európai civilizáció alapjait képezte.⁶⁷

Rousseau *Társadalmi szerződés* c. munkájában foglalkozott a háború szabályaival, és állította, hogy azt még a támadó fél is köteles betartani. Ilyen pl. a hadüzenet, a polgárok életének és vagyonának, valamint a fegyvert letevő katonák életének a megkímélése.

A szabályozott háború tehát a hadüzenet küldésével kezdődik. Rousseau elmélete szerint: „A hadüzenet nem is a főhatalomhoz, hanem a néphez intézett figyelmeztetés. Az idegen,

⁶⁶ Györkös Attila 2000. https://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-03.html [Letöltés: 2022. 09. 19.]

⁶⁷ Hámosi Nagy Zsuzsanna 2012: 1–2. 8, 12. http://real-j.mtak.hu/2910/1/vt2012_1-2_teljes_A1b.pdf [Letöltés: 2022. 10. 06.]

*legyen az király, magánegyén vagy akár az egész nép, ha hadüzenet nélkül lop, zsákmányol vagy foglyokat ejt, – nem ellenség, hanem rabló.*⁶⁸

A *jus in bello*, a hadijog jelentősége rendkívül nagy, mert a háború menetében szabályokkal kényszeríti a küzdő feleket, hogy az ellenséget is emberszámba kell venni.⁶⁹

A nagy háborúkat követően időről időre megjelentek azok a kísérletek, hogy az államok közötti vitás kérdések megoldására az érintettek ne az erőszak, hanem a jog eszközeihez folyamodjanak. A harmincéves háború után a következő nemzetközi tárgyalássorozat a hosszan tartó béke érdekében az 1814-ben összehívott bécsi kongresszus volt. A kongresszus közel egy évnyi ülésének során (1814. szeptember 13. – 1815. június 9.) igyekezett a napóleoni háborúk után újjászervezni az európai hatalmi viszonyokat. Valójában nem a háborúk szabályozása, hanem azok elkerülése volt az akkori rendezés célja.

Az európai államok képviselői abban egyetértettek, hogy Franciaországot nem szabad megalázni, mert a háborút nem az ország, hanem Napóleon ellen viselték, ezért az ország politikai képviselői részt vettek a tárgyalásokon. Összesen 200 állam, város és különféle közösség képviseltette magát, de a legfontosabb kérdéseket négy nagyhatalom vezetői tárgyalták meg és hoztak döntéseket: Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország. A kongresszus teljes egészében soha nem ült össze, a tárgyalások végeredménye a záróokmányban nyilvánult meg.

Az erőegyensúly fenntartását különbözőképpen képzelték el a győztes nagyhatalmak. Szerették volna visszaállítani a nagy francia forradalom előtti állapotokat, restaurálni az uralkodóházak korábbi hatalmát, és megtartani az 1815 előtt megszerzett területeket. Az angol diplomácia elsősorban azért törekedett az európai erőegyensúly fenntartására, hogy gyarmati terjeszkedését, tengeri kereskedelmét és pozícióját egyetlen európai ország se veszélyeztethesse. Oroszország jelentősen ki akarta terjeszteni határait, Ausztria Itáliában és Közép-Európában kívánt megerősödni – ami azonnal szembeállította érdekeit Oroszországgal – Poroszország minél több német fejedelemség megszerzésére törekedett. A nagyhatalmi érdekek ellentéte következtében majdnem újabb háború tört ki az egykori szövetségesek között, s a konferencia érdekközösségét Napóleon visszatérése mentette meg. A trónját visszaszerző császár ellen összefogtak a nagyhatalmak, s az a politikai döntéshozatalban, valamint a csatateren is megmutatkozott. 1815. június 9-én írták alá a bécsi kongresszus záróokmányát, és alakították ki az akkori Európa hatalmi egyensúlyát. A június 18-án lezajlott waterlooi csata még inkább megerősítette a nagyhatalmi együttműködésre és az általuk biztosított garanciákra épülő európai béke fontosságát.

A bécsi kongresszus szellemisége hozta létre Oroszország, Poroszország és Ausztria együttműködésével a Szent Szövetséget, amely később egy forradalmak ellen fellépő közösséggé vált. A bécsi kongresszus valójában nem vette figyelembe, vagy inkább minél jobban vissza akarta szorítani az egyre nagyobb erővel fellépő nemzeti érdekeket, melyek idővel az egyik legjelentősebb eszmei áramlattá váltak és átalakították Európa hatalmi viszonyait, valamint nagymértékben hozzájárultak a Habsburgok birodalmának a bukásához. A nagyhatalmi együttműködés az érdekek különbözősége miatt hosszú távon nem működött.

Az első világháború után újabb nagyszabású kísérlet történt a nemzetek közötti békés együttműködés megteremtésére a Nemzetek Szövetségének (más néven Népszövetség)

⁶⁸ Rousseau, Jean-Jacques <http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf> [Letöltés: 2022. 09. 16.]

⁶⁹ Gombár Csaba 2004: 12.

létrehozásával. Az Egyesült Államok elnökének, W. Wilsonnak a kezdeményezésére indították el az Egyezségokmány kidolgozását még 1919 januárjában, ami a következő évben, 1920 januárjában lépett életbe. Wilson elképzelései azonban távolról sem valósultak meg, egy alkalommal meg is jegyezte: „Nagy reményekkel jöttem, sok mindent reméltem elérni, amiket egyáltalán nem értem el. Újabb hadsereget kellene Európába hoznom, ha minden ígéretemet valóra akarnám váltani.”⁷⁰

A Nemzetek Szövetségének tagjai a versailles-i békeszerződést aláíró 27 állam volt (azok között szerepelt az Egyesült Államok is), valamint a Brit Birodalom négy domíniuma Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika, illetve a félgymarmati sorban lévő India. Ezenkívül 13, a háborúban semleges ország is az eredeti tagok között szerepelt, így Svájc, Svédország, Hollandia, Dánia, valamint több latin-amerikai állam. Az Egyesült Államok 1920-ban megalakult új kormánya viszont nem erősítette meg az Egyezségokmányt,⁷¹ így az USA később nem vett részt a Szövetség munkájában. A Nemzetek Szövetsége a béke és a biztonság megőrzése céljából alakult meg, egyes esetekben pedig kötelezettséget vállaltak a háború elkerülésére. Három állandóan működő szerve volt: a Közgyűlés, a Tanács és a Titkárság. A szervezet felépítése azóta is mintául szolgál a nemzetközi szervezetek kialakításában. Az államok közötti vitás kérdések egy részét az Állandó Nemzetközi Bíróság elé vitték, amely hivatalosan nem volt a Népszövetség szerve. A Tanács és a Közgyűlés hatálya mindenféle vitára kiterjedt. Az eljárást követően jelentést írtak, amely megoldási indítványokat tartalmazott. A rendelkezések ellenére háborút indító államot szankciókkal sújtották.

A Nemzetek Szövetségének munkája sokszor elégtelenül működött. A fegyverkezési versenyt, a hadseregek létszámának növelését nem tudták megakadályozni, és ezzel magát a háborús veszélyhelyzetet sem. A Népszövetségnek nem volt elég tekintélye ahhoz, hogy az Egyezségokmány pontjait végrehajtsa az államokkal. Nem találtak kellő megoldást az újonnan keletkezett országokban a kisebbségek helyzetére. Az ún. kisebbségi szerződések szűk körű védelmet biztosítottak, és azt is inkább az egyének, mintsem a kollektív közösség számára. Felróható volt, hogy a benyújtott panaszokat is inkább politikai, semmint jogi szempontból vizsgálták meg. Bibó István úgy vélte, hogy a politikai kérdések egy részének hátterében a területi viták álltak, amelyekkel nem foglalkozott kiemelten és a többitől elkülönítve a Nemzetek Szövetsége, és ezért nem ismerték fel a háború megelőzésének alapproblémáját. Az államok egyenlősége sem alakult ki a Népszövetségben, mivel megalakulásakor kizárták az Antanttal ellenséges országokat, amelyeknek ezáltal nem volt lehetőségük politikai függetlenségük és területi sérthetlenségük biztosítására. A Szövetség nem a béke, hanem a békeszerződés fenntartójává vált.⁷²

A második világháború idején még erősebben vetődött fel a gondolat egy nemzetek fölötti szervezet megalakítására. A pusztítás, a háború okozta szörnyűségek, a rengeteg polgári áldozat, a megkülönböztetés és az emberek üldöztetése faji, nemzeti és társadalmi osztály alapon, valamint a modern haditechnika alkalmazása rádöbbenette az államok politikai vezetőit az emberiségnek okozott károk nagyságára és tragikus voltára.

⁷⁰ Balogh Arthur 1940: 3–4. <http://real-eod.mtak.hu/9654/1/07573.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 31.]

⁷¹ Száz éve alakult meg a Nemzetek Szövetsége. <https://www.ogyk.hu/hu/blog/posts/100-eve-alakult-meg-a-nemzetek-szoevetsege> [Letöltés: 2022. 11. 01.]

⁷² Balogh Arthur 1940: 10–11. <http://real-eod.mtak.hu/9654/1/07573.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 31.]

Egy átfogó nemzetközi biztonsági szervezet létrehozására az előkészületek már a háború folyamán megkezdődtek. Az Egyesült Nemzetek konferenciájára San Franciscóban 1945. április 25. – június 26. között került sor, ahol megalkották és aláírták az Alapokmányt, amely 1945. október 24-én lépett hatályba, amit az ENSZ világnapjaként tartanak számon.

Az ENSZ Alapokmánya többoldalú nemzetközi szerződés. Az Alapokmánynak elsőbbsége van más szerződésekhez képest. A Preambulumban kiemelésre kerül, hogy fegyveres erő alkalmazására, hacsak a közérdek nem kívánja, többé ne kerüljön sor. A „közérdeket” minden esetben a Biztonsági Tanács rendelkezéseivel összhangban kell meghatározni. Az ENSZ Alapokmányának 24. cikkelye alapján: „A Szervezet gyors és hathatós cselekvésének biztosítása érdekében a tagok a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért a fő felelősséget a Biztonsági Tanácsra ruházzák és elismerik, hogy a Biztonsági Tanács e felelősségből folyó kötelességeinek a teljesítésekor az ő nevükben jár el.” A 25. cikkelyben leszögezik: „A Szervezet tagjai megegyeznek abban, hogy a Biztonsági Tanács határozatait a jelen Alapokmánynak megfelelően elfogadják és végrehajtják.” E sajátos feladatkör szerint az ENSZ tagállamai átadják szuverenitásuk egy lényegi részét a Biztonsági Tanácsnak, amikor megbízzák azzal, hogy fegyveres erő alkalmazását is magában foglaló rendszabályokat foganatosítson a nemzetközi béke és biztonság védelmében. A 43. cikk értelmében a Biztonsági Tanács megállapodásokat köthet a tagállamokkal a fegyveres erő rendelkezésre bocsátásáról. Az ENSZ Közgyűlése megvizsgálhat minden olyan kérdést, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozik (köztük a leszerelés és a fegyverkezés szabályozásának irányelveit).⁷³

Az Egyesült Nemzetek Szervezete a béke és a biztonság megteremtése, az államok közötti együttműködés céljából jött létre – amit csak részben tud végrehajtani, vagy megkövetelni a tagországoktól. A nagyhatalmaktól álló – USA, Oroszország, Kína, Nagy-Britannia, Franciaország – Biztonsági Tanács öt állandó és vétőjoggal rendelkező tagja nem biztosítéka a békének. Saját céljaik elérése érdekében szabotálják vagy manipulálják a szervezet munkáját, ami a legutóbbi évek háborúi során világosan megnyilvánult. A nagyhatalmak konfliktusai ellen az ENSZ nem képes eredményesen fellépni. Sokszor egy-egy regionális összetűzés mögött is nagyhatalmi vetélkedés feltételezhető. Saját hadsereg nélkül (az ENSZ békeműveleteiben részt vevő katonákat a tagországok hadseregei biztosítják) a nemzetközi szervezet fellépése nem eléggé hatékony, pontosabban nem eléggé elrettentő.

Az ENSZ működését az is gátolja, hogy az államok nem akarják feladni saját szuverenitásukat egy nemzetek és államok feletti szervezetnek. Az országok óvakodnak egy világkormány létrejöttétől, amely a nemzeti kormányok fölé helyezheti magát, amelyben a kisebb államok esetleg nem lesznek megfelelően képviselve, ahol az érdekérvényesítésben erősebb nagyhatalmak befolyása következtében a nemzetek többsége csak kiszolgálója lehet a szervezet tényleges irányítóinak. Egy-egy téves döntést a nagyobb államok kisebb megrázkódtatással képesek átvészelni, akár bizonyos mértékben korrigálni, addig a kisebbek komolyan megszenvedhetik a következményeket. Egy ténylegesen irányító világszervezet hibás igazgatásánál fennáll az államok közötti egyenlőtlenség veszélye, az egyre növekvő struktúra kiterjedésével pedig annak átláthatatlansága, az anarchia kialakulása. Egy államok felett álló nemzetközi szervezet irányításának a megszerzése óriási hatalmat adna a vezetők kezébe, amit megfelelő kontroll nélkül nem feltétlenül pozitív célokra is felhasználhatnának.

⁷³ Blahó András – Prandler Árpád 2011: 170–172, 178, 182–183.

A jelenleg fennálló viszonyok még nem biztosítékai az ilyen és ezekhez hasonló negatív jelenségek kiküszöbölésének.

E kettősség között ingadoznak az államok: egyik oldalról tisztában vannak azzal, hogy a nemzetközi konfliktusokat csak egy államok fölötti szervezet tudja megakadályozni, illetve megoldani; a másik oldalról viszont óvatosan és fenntartással viszonyulnak egy világhatalmi intézmény létrejöttéhez, amely részére önkéntes hozzájárulásukat adják jogaik korlátozására.

7. Hatalom, politika és a háborúk

A hatalom egyik jellemzője a vágy az állandó terjeszkedésre. Lehetőségeitől függően állandóan törekszik rá, s előbb-utóbb mások akarata ellenére teszi azt. Van, amikor a közösség számára úgy tűnik, saját érdekei kívánják meg a fölöttük álló hatalom kibővítését. Amikor viszont nincs meg a közösség beleegyezése, de a lehetőség adott, akkor a saját körein kívül, államon vagy szövetségi rendszeren túl, jogszabályok és törvények ellenére is terjeszkedni fog.

Az abszolutisztikusan uralkodó XIV. Lajos Franciaországában a nemesség nagy része a király szolgájává vált. A Napkirály gyakorlatilag mindent megtehetett, és nem elégedett meg belső, korlátlan hatalmával. Háborúi viszont nem hozták meg a remélt sikereket, és feleslegesen óriási összegeket emésztettek fel. A pazarló életmód, valamint a belső problémák elfedésére, a dicsőségvágyból indított háborúk viszont a későbbiekben is követésre találtak, ami jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Franciaországban a XVIII. század végére súlyos társadalmi és gazdasági problémák jelentek meg. Természetesen nem pusztán ezek az okok vezettek el a nagy francia forradalomhoz, de a korlátlan hatalom feltartóztathatatlan terjeszkedési vágya komoly nehézséget hagyott maga után.

A lengyel államban a királyi hatalom soha nem vált teljhatalmúvá. A XVI. század vége és a XVII. század első fele a Rzecz Pospolita történelmi fejlődésének csúcspontja volt, de ekkor lezárultak a további külső terjeszkedés lehetőségei. A birtokok megnövelésének módszere a lengyel nemesség, elsősorban a főnemesség részéről az volt, amit már korábban is alkalmaztak, hogy hol törvények alkotása, hol erőszak által szereztek meg mások, és nem csak a parasztok földtulajdonát. Ez egyrészt a jobbágyrendszer súlyos kiterjesztéséhez, másrészt köznemesi ellenálláshoz vezetett, azaz belső ellentéteket okozott, ami valahol a belső hanyatlás előzménye volt. A kontrollálatlan főúri hatalom és az ennek fejleményében kialakult terjeszkedési vágy a legnagyobb dicsőség idején vetette el a bomlás magvait.

Mindkét esetben visszaélés történt a hatalommal annak tényleges birtokosai részéről. A túllépett jogkörök megoldatlansága hatalmas társadalmi problémát hordozott magában. Amit a hatalom birtokosai egy prosperáló időszakban megtehetnek, az egy nehezebb korban az állam hanyatlásának okává válhat.

A kontrollálatlan hatalom birtokosának másik jellemzője a döntéshozatal leszűkítése kisebb csoportra, vagy egy személyre, önmagára korlátozása. Ez együtt jár a bizalmatlansággal, amikor a hatalom élén álló személy csak a közvetlen környezetében, vagy még abban sem bízik meg. A hatalom és egyben saját személyének a féltése miatt mindenkiben a potenciális ellenséget látja. Bár a hatalom gyakorlása lehetetlen a feladatok

bizonyos elosztása nélkül, a végső döntés meghozatala a hatalom irányítójához kapcsolódik. Az a biztos, amit egyedül végez.

A hatalom birtokosa gyakran tetszeleg bizonyos közösségek vagy személyek pártfogójaként. Egyrészt személyes népszerűségének növelése szempontjából, másrészt csak olyanokat pártfogol, akikről úgy véli, számára teljesen veszélytelenek a hatalom megtartása szempontjából.

Kant a politikában a hatalom tudatos kibővítésének három alapelvét fogalmazta meg.⁷⁴ Úgy vélte, hogy a gyakorlati embereknek tartott moralizáló politikusok számára a morál csupán teóriát jelent. Azok mindig az államhatalmat szolgálják ki, hatalomra kerülve pedig egyre nagyobb jogkört ragadnak magukhoz:

1. *Valld be és utólag magyarázd tettedet (Fac et excusa)* – a kedvező alkalom kihasználása a hatalom megszerzésére a saját vagy szomszédos nép felett. A vakmerőség azt a látszatot kelti, hogy a tett jogos volt;
2. *Tagadd le, ha már megtetted (Si fecisti nega)* – a felelősség letagadása, ha a nép fellázad a gáztettek miatt, és a lakosság hibáztatása a helyzetért. A szomszédos nép leigázása esetén annak hangoztatása, hogy ha nem alkalmaz előbb erőszakot, az megelőzi és leigázza;
3. *Oszd meg és uralkodj (Divide et impera)* – előjogokkal rendelkező, befolyásos emberek egymással szembeállítás, összevesztése, elidegenítése a néptől, majd a nép támogatása és nagyobb szabadság ígérete számukra. Külső államok esetén viszály szítása közöttük, és a gyengébb támogatásának ürügyével alattvalóvá tenni azokat.⁷⁵

A hatalmi jogkörök kibővítésének leírt módjai az egyén hatalomvágyából fakadnak. Az ilyen formában folytatott politizálás külországok viszonylatában akár háborúhoz is vezethet, mivel egyetlen állam sem egyezik bele önszántából jogai korlátozásába. A háborút nem széles társadalmi vitákon, hanem szűk körben döntenek el, olykor talán egyéni akaratból kiindulva.

A készítés, hogy az ember birtokolja a hatalmat, illetve egyre több és nagyobb hatalmat szerezzen meg, valójában mindenkiben megvan. Hobbes szerint ennek az örökös és szüntelen vágynak csak a halál vethet véget. Ezért történik meg az, hogy az államok vezetői, akik nagy hatalommal rendelkeznek, országukban törvények bevezetésével, más országokkal szemben pedig háborúkkal biztosítják a jóléthez szükséges hatalmat és annak eszközeit. Az emberi viszálykodásnak három fő okát ismerteti: a versengést, a bizalmatlanságot és a dicsvágyat. Az első arra indítja az embert, hogy nyereségért, a második, hogy biztonságért, a harmadik pedig, hogy hírnévért törjön rá másokra. „Az első azért alkalmaz erőszakot, hogy uralkodhassék mások személye, felesége, jószágá felett, a második, hogy mindezt megvédje, a harmadik pedig semmiségek, egy szó, egy mosoly, egy eltérő vélemény vagy lebecsülésének bármilyen más jele miatt, amely közvetlenül ellene irányul...”⁷⁶

⁷⁴ Kant más típusúnak tekinti a morális politikust, aki a politikát az erkölcsi követelményekkel összhangban alakítja ki, és igyekszik a törvényes jogrendben található hibákat kijavítani. Bizonyos politikai helyzet fennállása miatt a morális politikusok is hibázhatnak egyes jogszabályok elsietett bevezetése vagy mások preferálása miatt, de ezek ellenére is munkájuk inkább pozitív.

Kant, Immanuel 2019: 49–66.

⁷⁵ Kant, Immanuel 2019: 56–57.

⁷⁶ Hobbes, Thomas 1999: 145–146.

A hatalom fogalma ugyan nem azonos a politikai vagy fizikai hatalommal, de mindkettővel szoros összefüggésben áll. A politika is egyfajta hatalomgyakorlás, amelynek képviselői, ha az állam élére kerülnek, szolgálatukba állítják a fizikai erőt, és így az a hatalom eszközévé válik.

Az államok politikai igazgatása és irányítása alól országon belül sem a közösségek, sem az egyének nem tudják kivonni magukat. Bizonyos esetekben talán el lehet kerülni, vagy inkább elodázhatók egyes politikai döntések következményei, viszont függetlenedni a hatásuk alól nem lehet. Minél szervezettebb egy állam, annál inkább ránehezedik a politikai vezetés döntésének a súlya alkotórészének minden elemére.

Ahogy a háborút államok vívják, és nem az egyének konfliktusát jelenti, úgy a háborúk kitörése is az államok vezetésétől, a politikától függ – a támadó részéről mindenképp, de olykor a védekező oldaláról is. A közösség egyszerű tagjai, különösen, akik csak közvetve szólnak bele a politikai döntésekbe, nem rendelkezhetnek akkora hatalmi vagy mozgósító erővel, amely képes lenne háborúba vinni az országot egy másik ország ellen a hivatalos politikai irányítás ellenében. Arra természetesen van példa, hogy befolyásos személyek, közösségek, szervezetek a háború irányába befolyásolták az ország vezetését, vagy ellenséges támadás esetén ellenállásba kezdtek. Mivel az erőszak az állam monopóliuma, így háborút vívni csak az állami politika jóváhagyásával lehet. A védekezés megszervezhető politikai irányítás nélkül, vagy a hivatalos politikával szemben is, de kevésbé hatékonyan, mintha azt az állami irányítás szervezte volna.

A háborúk kirobbantása tehát elsősorban az állami politikához kapcsolódik, és a társadalom általában elszenvedője a politikai döntéseknek. Gombár Csaba szerint a világon mindössze két-három tucat ország van, ahol a közvéleménynek igazán politikaformáló hatása van, s ott fontos az állampolgárok meggyőzése.⁷⁷

Clausewitz szerint a háború politikai helyzetből indul ki, politikai célból keletkezik, és később sem válik önállóvá, mindig is a politika eszköze marad. A háborút meghatározó minden tényező politikai jellegű: mindkét fél hatalma, a szövetségesek, a népek és kormányok hozzáállása. A hadvezér ezért tartotta a háborút politikai tevékenységnek. A politika az összes hadműveletet, az egész cselekményt amennyire csak lehet, állandóan befolyásolja. Ebből következett nevezetes meghatározása, hogy: *„A háború a politika folytatása csupán, csak hogy más eszközökkel”*. A porosz hadvezér ezt azzal magyarázta, hogy *„...a politikai szándék a cél, a háború pedig eszköz a cél szolgálatában: az eszközt pedig cél nélkül sohasem gondolhatjuk”*.⁷⁸

A háborúnak azonban egy erős visszahatása is megtörténik. Nemcsak a háború vált ki rosszat a maga menete során, hanem a háború következményei, akár hosszabb távon is, negatív következményekkel járnak. Tacitus *Évkönyvek* (Annales) című munkájában megfogalmazta a polgárháborúk által kiváltott zsarnokságot. *„Otthon minden csendes, a közhivatalok névleg változatlanok; az ifjabbak az actiumi győzelem után, de az idősebbek is nagyrészt a polgárháborúk alatt születtek: ugyan hány maradt olyan, aki a köztársaságot láthatta? Így hát a közállapotok megváltoztával nyoma sem maradt a régi és érintetlen erkölcsnek: kivetkőzvéen az egyenlőségéből, mindenki a princeps parancsait leste...”*⁷⁹ Mintha csak Clausewitz

⁷⁷ Gombár Csaba 2004: 16.

⁷⁸ Clausewitz, Károly 1917: 30–31.

⁷⁹ Tacitus 1970: 9.

meghatározása más szemszögből nézve megfordítható, vagy továbbvihető lenne: a zsarnokság a polgárháború folytatása más eszközökkel.⁸⁰

A háború nemcsak a civilizáció pusztítása, de az ölésre kényszerítés miatt civilizációvesztés is.⁸¹

Ha kétségbe vonható a háborút kezdeményező és irányító személyek moralitása, akkor kérdésessé válik maga az igazságos cél is. Arisztotelész alapján valljuk, ami erkölcsileg hibás, az nem lehet igaz.

8. Az ipari fejlődés és az örök béke reménye

Már a XVIII. században megfogalmazódott az a gondolat, hogy a háborútól a világot a gazdasági érdekek mentik meg és hozzák el az általános békét. A gazdasági vagy „üzleti szellemű” pacifizmus kialakulásához hozzájárult a protestáns etika, a klasszikus gazdasági liberalizmus és azon belül az utilitarista gondolkodás, valamint a szociáldarwinizmus. A protestáns etika szemlélete alapján a militarizmus pazarló, a háború pedig rombolja a gazdasági vagyont; a fegyveres erők békeidőben „passzív rombolóknak” bizonyulnak, azaz a többi ember munkájának eredményeit használják fel. A gazdasági liberalizmus szerint az országok közötti kapcsolatok növekedésével, a közös érdekek kialakításával, valamint a szabadkereskedelmi megállapodások gyarapodásával elképzelhetetlenné válik a háború. A szociáldarwinizmus a gazdasági verseny szerepét emelte ki túlzott mértékben, amivel hozzájárult a gazdasági pacifizmus elterjedéséhez.⁸²

Kant ezt úgy fogalmazta meg, hogy a természet a kölcsönös haszonszerzés, a kereskedőszellem által egyesíti a népeket. Ez a fajta szellemiség nem egyeztethető össze a háborúval. Úgy tartotta, hogy: „...az államhatalomnak alárendelt erőeszközök között a pénz hatalom talán a legmegbízhatóbb...”, ezért ha nem is erkölcsi alapon, de a közös érdek miatt az államok igyekezni fognak közvetítés útján elhárítani a háborút, mintha szövetségben állnának egymással. A filozófus azt is hozzáteszi, hogy a háború érdekében szervezett egyesülések nagyon ritkán fordulhatnak elő, és még ritkábban sikerülnek.⁸³

Herbert Spencer úgy vélte, hogy az ipari társadalom kialakulása az embereket elfordítja a háborútól, és a katonai uralmat az ipari uralom váltja fel, ami a legjelentősebb változás a nyugati társadalom történetében.⁸⁴

⁸⁰ Armitage, David é.n.: 53.

A szerző könyvének egy másik részében is hasonló megjegyzést tesz. Michel Foucault (1926–1984) francia filozófus és történész *A büntető társadalom (La société punitive)* című előadás-sorozatát elemezve a polgárháborúk jellemzésénél megjegyzi, hogy „a politika valójában más eszközökkel vívott polgárháború”. 145., 146.

⁸¹ Csomár Csaba 2004: 12.

⁸² Pongrácz Alex 2017: 6–7. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_-evi-17_-szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

⁸³ Kant, Immanuel 2019: 45–46.

⁸⁴ Pongrácz Alex 2017: 7. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_-evi-17_-szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

Az ipari fejlődésbe vetett bizalom azt az illúziót keltette az újkor emberében, hogy a technika csodálatos és végeláthatatlan távlatokat, korábban megfejteni sem remélt titkokat tár fel az emberiség előtt, s talán végső soron még a természet is legyőzhető. Sokan bíztak egy jobb és igazságosabb jövőben, amelyben az élet nemcsak könnyebbé, hanem nyugalmasabbá is válik a közös érdekek által megteremtett béke eljövételével. Minden történelmi tapasztalat ellenére utólag is úgy véljük, a remény nem volt alaptalan, hiszen az ipari fejlődés sok korábbi, megváltoztathatatlanul hitt társadalmi korlátot döntött le. Gazdasági gyarapodást hozott, ami idővel nem csak szűk körben, hanem átfogó társadalmi viszonylatban is megmutatkozott. A fejlődés és sok pozitív társadalmi átalakulás elvitathatatlan a korszaktól. Megjelentek azonban azok az árnyoldalak is, amelyekkel nagyon kevesen számoltak a kezdeti fejlődés időszakában. A XIX. század végére a világ vezető államai között a konfliktusok elmélyülése, a gyarmatokért zajló versenyfutás, ami egyben a nyersanyagforrások megszerzésének küzdelme is volt, a katonai tömbök kialakulása teljesen ellentmondott a megfogalmazott békereményeknek. Az új viszonyok új társadalmi ellentéteket, sőt, feszültséget teremtettek. A természet megváltoztatása napjainkra már katasztrófálissá vált, és a gazdasági-pénzügyi érdekek váltak elsődlegessé az államok politikai irányítása számára. A legsúlyosabb nehézségek idején az állampolitika talán legnagyobb dilemmája lett, hogy az emberek érdekeit kell-e nézni és aszerint dönteni, vagy úgy szolgálják leginkább az emberek érdekeit, hogy a gazdasági-pénzügyi hatalom működését garantálják, s azáltal biztosítják a lakosság jólétét. Ha a kettő – a lakosság és a gazdasági hatalom érdekei – össze is függ egymással, attól még nem ugyanaz. Különösen kielezett helyzetben nyilvánul meg a különbség, amikor az egyik stabilitása csak a másik korlátozása révén maradhat fenn.

Karl Kautsky az első világháború kezdetén megjelent *Ultra-imperialismus* c. cikkében leírta, hogy az iparosodott kapitalista országok a legváltozatosabb formákban törekszenek a velük kereskedelmi kapcsolatban álló mezőgazdasági övezetek megszerzésére, és ez a kapitalizmus létezésének egyik feltétele. „*Ahogy az ipari államokból a világ mezőgazdasági övezeteibe irányuló tőkeexport növelésére irányuló törekvés növekszik, úgy növekszik az a tendencia is, hogy ezeket az övezeteket államhatalmuk alá vonják*” – írja Kautsky. Ennek megvalósítása során lerombolják a belső ipart, aminek következtében a felszabaduló munkaerő a tőke rendelkezésére áll. A munkások, mivel hazájukban nem találnak munkát, kivándorolnak, de otthon maradnának, ha az ipar lehetővé tenné. A külföldi tőke beáramlik az országba a nyersanyagtermelés fejlesztése érdekében, ami a mezőgazdaság mellett a kitermelő ipart is magában foglalja. Az agrárzónák feletti uralom a népeiséget jogtalan rabszolgákká változtatja. A termelés növelése és a terjeszkedés a kapitalizmus lételemévé vált, és erről éppolyan kevésbé hajlandóak lemondani, mint öngyilkosságot elkövetni.⁸⁵

A nemzetközi pénzügyi társaságok és gazdasági vállalatok jelentős szerepe elvitathatatlan a politikában. Az államok versengenek a tőkebefektetésekért, amelyek befolyásolják a kormányok politikáját. A világkereskedelem közel fele a nemzetközi társaságok részvételével folyik. A globális információs hálózatok révén rengeteg információ áll rendelkezésre, amelyekkel a változásokat nemcsak előrejelezni, hanem befolyásolni is lehet.⁸⁶

⁸⁵ Kautsky, Karl 1914. <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm> [Letöltés: 2022. 10. 22.]

⁸⁶ Simai Mihály 2006: 11. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

A gazdasági és pénzügyi érdekek, illetve hálózatok túlságosan kiterjedtekké és egyes esetekben önállóvá váltak, bizonyos szinten kikerültek az állam felügyelete alól. Az államok sokszor saját politikájukat a gazdasági és pénzügyi érdekek kiszolgálása szerint határozzák meg és alakítják – vagy érdekből, vagy kényszerűségből. Az ipari fejlődés, a pénzügyi politika napjainkra nemcsak a béke biztosítója, hanem a háborúk kiindulópontja is lehet. Az állandó növekedés érdekében ásványi kincsek lelőhelyei, nagyobb nyersanyagforrások, új piacok megszerzése történhet fegyveres konfliktusok kirobbantásával. A pénz mindig is a hatalom megszerzésének egyik eszköze volt. Nehéz elképzelni, hogy az az eszköz, amellyel a hatalom megszerezhető és megtartható, illetve azok, akik abból jelentős mennyiséggel rendelkeznek, a jelenlegi rendszer mellett a hatalomból kizárhatók vagy mással helyettesíthetők.

9. Ember, háború, kötelesség

A háborúban államok vesznek részt, a csatákat azonban emberek vívják, még ha nem is az ő személyes viszonyuk határozza meg az államközi öldökléssé fajult konfliktust. Az állam és az állampolgár, azaz maga a fennálló hatalom és az ember csak együttesen szemlélhető a háborúban. Mind a kettőnek szüksége van a másikra, ami egy küzdelmes időszakban még nyilvánvalóbb lesz. Ha a háború az államok viszonya, akkor háborúban (is) az állam az ember felett áll. Minden kort foglalkoztatta a kérdés: joga van-e az államnak háborúba küldeni a lakosait?

A XXI. századi gondolkodás több szempontból talán különlegesebb, mint az előző korok voltak. A két világháború történelmi tapasztalatából levonható, hogy a világegéseket követően az emberek szenvedése tovább folytatódott, a politikai rendszerek és a társadalmi viszonyok nem csak pozitív irányban változtak, és az élet minőségét is évtizedekre meghatározta a háború. A háború nem mozdítja el pozitív irányba a társadalmat, inkább előhozza mindazt a negatívumot – türelmetlenséget, megosztottságot, dühöt – ami békeidőben csak lappang, esetleg az állam gátat szab felszínre kerülésüknek. A háború hatására nagyon sok lélek megtörik az átélt borzalmaktól, és magával viszi keserűségét a békeidőkbe. Az egyszerű emberek tömegei a hatalmi rendszerek kiszolgáltatottjaivá és szenvedő alanyaivá válnak – amennyiben a helyükön maradnak. A fegyveres konfliktusok az érintett népesség egy részét kivetik korábbi otthonaikból, és az elvándorlásra kényszerült vagy kényszerített emberek az emigrációban kénytelenek feldolgozni döntésüket és annak valóságát. A háborút viselt ország egy nagyon súlyos betegségen átesett emberhez hasonlítható, akin látszik ugyan a gyógyulás folyamata, de nem tudni még, hogy az egészsége helyre fog-e állni teljesen és véglegesen.

Az ember és az állam kapcsolata jelentős mértékben megváltozott a XX. század folyamán. Egyrészt a szocialista államok, de mellettük más tekintélyuralmi rendszerek is, amelyek az etatizmus tipikus példái voltak, a társadalom életének minden területére kiterjesztették az ellenőrzést, és teljes egészében alárendelték az egyént az államnak. Másrészt a nemzetközi viszonyok átalakulása, a globalizálódás, a kölcsönös függőség, a civil társadalom, a politika és a gazdaság mikroszintje bomlasztják az állami hatalmi struktúrát.⁸⁷ Egyre többször jelenik

⁸⁷ Simai Mihály 2006. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

meg a gondolat, hogy nem az egyén van az államért, hanem az állam van az egyénekért.⁸⁸ Ugyanakkor az államnak és az intézményrendszerének nagyon fontos szerepe van, és jelentőségük nem csökken a XXI. században sem.

Az államnak viszont kötelezettségei vannak az emberrel és az emberiséggel szemben, és ezek a kötelezettségek nem ütközhetnek az emberiség magasabb érdekeivel, mert ha ütköznének, az állam olyasmit igényelne, amihez nincs joga.⁸⁹

Az állam alapvető funkcióit már Platón megfogalmazta:

- törvényhozás és törődés az egész közösség érdekében;
- a közösség megvédése a külső ellenségtől;
- az egyén szükségleteinek kielégítése.

Kérdéses, hogy ha a háborúról hozott döntés egyéni vagy szűk körben fogalmazódik meg, akkor jogos-e a lakosság bevonása a háborúba? Ha a lakosoknak kellene dönteni a háborúról, nem biztos, hogy magára nézve negatív döntést hozna, illetőleg ha nem lehetne bevonni a lakosokat a háborúba, akkor a háború sem alakulna ki. Hiszen a háború nem kisebb katonai egységek összecsapása, amely a lakosoktól elszigetelten zajlik le. Amennyiben honvédő háborúról van szó, akkor nem kétséges, az államnak minden erejét, és ezen belül minden erőforrását az ország megvédésére kell összpontosítania.

Az állam és az állampolgárok viszonya – jogok és köteleességek kapcsolata. Az állam saját állampolgárait törvényeinek erejével, illetve a nemzetközi törvények alapján védi a külső és belső jogsértésekkel szemben. Az állampolgárok, mint az állam alkotórészei, mindig képviselik azt, szükség esetén pedig védelmezik az államot például annak megtámadása esetén. Vannak azonban időszakok – amint korábban már említettük –, mikor az állam jogtalanul lép fel állampolgáraival, vagy azok egy részével szemben. Vajon meddig tart a köteleesség és hol húzódik annak határa?

A köteleesség erkölcsi fogalom, és az etika alapfogalmához tartozik. *„Köteleesség alatt in abstracto cselekedeteinknek az erkölcsi törvényből folyó szükségességét értjük in concreto pedig az erkölcsi megkötöttséget arra nézve, hogy így és nem másként cselekedjünk.”*⁹⁰ A köteleesség elméletileg a tettek szükségességét jelenti az erkölcsi törvény alapján, gyakorlatilag pedig azt a követelményt, miképpen tehetünk meg dolgokat.

A köteleességtől különbözik a kötelezettség, amely a cselekvésnek a törvény által megkövetelt módja másokkal szemben. A kötelezettség szűkebb körű, mint a köteleesség. A köteleesség akkor válik kötelezettséggé, amikor a lelkiismeret annak elismeri. A legtöbb ember tudja a köteleességét, de nem érzi azt kötelezettségnek. Keresztényi alapon az összes köteleesség summája az Isten iránti szeretet, amelynek része a felebarát iránti szeretet, és amely a magunk iránti szeretetnek is meghatározója.⁹¹

⁸⁸ Pongrácz Alex 2017: 8. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_evi-17_szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorrol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

⁸⁹ A szerző nem az állam, hanem a nemzet fogalmát használta ebben az idézetben. Az államról írott cikk ebben a részben a nemzet és az állam kapcsolatát taglalja.

Simai Mihály 2006. <https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

⁹⁰ Sebestyén Jenő 2000: 175. Melle meghatározása a köteleességről.

⁹¹ Sebestyén Jenő 2000: 176-177.

Immanuel Kant megkülönböztette az erény és a jog kötelességeit, Friedrich Paulsen pedig individuális és szociális kötelességeket. Sebestyén Jenő szerint a Tízparancsolat a legjobb kalauz a kötelességek osztályozásában.

Kant számára tehát az erkölcsnek két oldala van: az egyének moralitása és a jog észfogalma, azaz a politikai igazságosság, amely az együtt élő személyek erkölcsiségére vonatkozik. A legfőbb jó Kantnál maga a jó akarat, aminek értelmezéséhez a kötelesség fogalmát használja. A kötelesség az erkölcsiségnek parancsba, felszólításba öntött formája.⁹²

A protestáns etika szerint a kötelességeknek nincs felosztása, viszont Isten dicsősége mellett mégis vannak alsóbbrendű, közvetett célok a világi létből adódóan, melyekért cselekedni kell. Ezért az életben előállhatnak olyan helyzetek, amikor a kötelességek összeütközhetnek, amikor egyik teljesítése csak a másik elhanyagolása vagy elmulasztása révén lehetséges.

Sebestyén Jenő etikai munkájában állítja, hogy a kötelességek nem ütközhetnek. A kötelesség az erkölcsi törvény által az egyén számára megparancsolt cselekvési mód, és az erkölcsi törvény egy személynek nem parancsolhat egyszerre két dolgot. Elsősorban az érdekek összeütközése történik meg, vagy még inkább az érdekek és a kötelességek ütköznek össze.

Szembe kerülhet olykor egy magasabb parancs a kisebbel, mint pl.: a szülők iránti kötelesség a polgári vagy a hivatali kötelességgel. A kötelességeknek ezért sorrendje, hierarchiája van. A legfelsőbbek Isten érdekei, amelyek mindennél előbbre valók; aztán a haza, család érdekei következnek, amelyek fontosabbak a személyes érdeknél.⁹³

Kant szerint egy személy cselekvését még nem teszi erkölcsössé, ha a kötelességének megfelelően cselekszik; ebben az esetben a cselekvésnek pusztán a legalitásáról beszélhetünk. Az erkölcsiség kritériumának, a korlátlan jónak csak akkor lehet eleget tenni, ha az erkölcsi jót kizárólag azért követjük, mert jó: azaz ahol a kötelességet tudatosan akarjuk, és mint olyant, teljesítjük.

Luigi Giussani teológust foglalkoztatta az a kérdés, hogy a kereszténység milyen viselkedésmódot sugall az emberi problémákkal szemben vagy azokkal ütközve, illetve hogyan reagál a társadalmi kihívásokra.

Megállapítása szerint az ember viselkedését szükségszerűen az uralkodó kultúra által elismert eszmények vezetik, s aszerint mérik az értékét. Az erkölcs egyszerűen törvényekből és a hatalom által jóváhagyott életfelfogás másolásából származik, vagyis az, amit a többség annak tart. *„Ha a kereszténység az Igére szűkül, nem lesz más, mint a tudat diktálta hangulat, s ez a tudat nem tudja kivonni magát a mindenkori történelmi pillanat legnagyobb tartott értékeinek vonzásából.”*⁹⁴

Az ember a leghelyesebb és legméltóbb magatartást az uralkodó közgondolkodás legaktuálisabb meggyőződései és elképzelései szerint képzele el.

⁹² Kant kritikai filozófiája. Mit kell tennem? – A gyakorlati ész kritikája.

http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index297e.html?option=com_tanelem&id_tanelem=297&tip=0 [Letöltés: 2022. 10. 24.]

⁹³ Sebestyén Jenő 2000: 181.

⁹⁴ Giussani, Luigi: 24.

http://www.ppek.hu/konyvek/Luigi_Giussani_A_modern_ember_vallasi_tudata_A_kereszteny_tapasztalat_utjan_1.pdf [Letöltés: 2022. 10. 23.]

Ez egy leszűkített erkölcsi látókör, amelynek viszonyító paraméterei az adott társadalom uralkodó életfelfogásának paraméterei. Ez az erkölcsnek moralizmusra való redukálása. A moralizmus mindenképpen szűkíti az erkölcsi látóhatárt és mindig vádolja az embert: vagy inkább egyfelől vádolja, másfelől viszont igazolja. Bizonyos értékeket kiemel, másokat elhagy, bizonyosoknál teljes megfelelést várnak el, másoknál eltűrik vagy néha elvárják a hiányát.

A társadalomban élő emberek erkölcsét a valódi hatalom tartja a kezében. Az ember igyekszik megfelelni azoknak az erkölcsi értékeknek, amelyeket a mindenkori társadalom elfogad. Az ember magatartása vagy annak az eseménynek a legbelsőbb dinamizmusából fakad, amelyhez tartozik, vagy pedig önkényes és véletlenszerű válogatás a kijelentések közt, amelyek közt a hatalom által előnyben részesítettek dominálnak, s akkor az ember ezekhez igyekszik aggályosan hasonulni.

Az állam tehát nemcsak jogi, hanem erkölcsi értelemben is ránehezedik a polgáira. Még a keresztény ember sem tudja teljesen elvonatkoztatni, még inkább kivonni magát azon társadalmi értékek alól, amelyeket az állam sugall, jónak tart, elfogad. Ezt nevezi Luigi Giussani moralizmusnak, s nem erkölcsnek, mert az ember a társadalmi érdek és a megfelelés szerint válogatja meg a kijelentéseit és a cselekedeteit. Kant az ilyen cselekedeteket nevezi legálisnak, de semmiképp sem erkölcsösnek, mert nem az igazságosságot és az érdek nélküli jót akarják. Sebestyén Jenő egyértelműen Isten szeretetét, illetve érdekét helyezi a legmagasabbra, és a kötelességeket is ehhez méri. Amennyiben a cselekedetek nem Isten szeretetének szolgálatában állnak – ami a felebaráti és önmagunk iránti szeretet meghatározója –, akkor kétségbe vonható azok erkölcsisége is.

Az ember részvétele a háborúban nem pusztán a lét és a nemlét kérdése. Mint ahogyan a békés életben is van elmúlás, a háborúban is van élet. Az élet körülményei és minősége azok, amelyek összehasonlíthatatlanok. A háború minden fizikai szörnyűségén túl az embert gondolkodásra indítja az élet értelméről, a világba vetett hitéről, az egyén szerepéről, a vezetők erkölcsi tisztaságáról, az ember formálta sors kegyetlenségéről. Ambrus Zoltán írta ezeket az első világháború vonatkozásában így fogalmazta meg a *Nyugat* hasábjain: *„Igen, elismerem, magam is átlátom, hogy a háború ritka, egyetlen alkalom, valósággal szerencse a harcolóra nézve, különösen, ha ennek nem kell sok apró gyereke gondolnia, csakhogy... megvallom, nekem van egy kis »csakhogy«-om is. Nem az, hogy a háborúban ott hagyhatom a fogamat, hanem, hogy a háborúval velejár egy és más olyan dolog is, amit már nehéz megemészteni. Amin érzékenyebb lelkű ember egykönnyen nem teheti túl magát. Amit sokáig, talán soha se lehet egészen elfelejteni. Ami egy egész életen át fájdalmasan nyugtalaníthatja azt a különös ösztönünket, mely valami titokzatos, az egész világegyetemet átható és éltető igazságosságnak a keresésére hajt bennünket és nem tudom micsoda, talán igazság- vagy méltányosság-szomjúhozásnak nevezhető, furcsa velünk született kívánczóságnak a kielégítését követeli tőlünk. Ami megrendítheti hitünket abban a világnézetben, amelyhez hozzászoktunk, amelybe kapaszkodunk, és kétségeket támaszt bennünk arról, hogy vajon nincs-e valami igen nagy hiba az egész gondolkodásunkban, hogy minden etika nem tévedés-e és nem rászédett-e mindenki, aki hisz a kötelességben, abban, hogy az erkölcsi világ természetes valami, abban, hogy hallgatnunk kell a lelkiismeretünk, a részvétünk, az igazságérzetünk szavára?!... Ami gyanakodóvá és hitetlenkedővé tehet bennünket afelől, hogy a természetben csakugyan megvan-e az az ésszerűség, az a céltudatosság, amelyet a világtól még a leghitlenebbek se szoktak elvitatni,*

és hogy az a szép világ, melynek színpadát hosszabb vagy rövidebb ideig láthatjuk, nem csak vak véletlenségek puszta ütközőtere, nem csupa céltalanság-e?!...⁹⁵

A XX–XXI. század fordulóján különösen felerősödő egyéni útkeresés, az önkifejezés és az önmegvalósítás hirdetése, az egyre erőteljesebb hivatkozás az egyéni szabadságjogokra olyan következményekkel járt, hogy az állam pozíciója egyes területeken visszaszorult, és általában véve az állam tekintélyvesztéséhez vezetett. Az állam ilyen jellegű leépítése alapjában véve nem pozitív folyamat, hiszen az önző, egyéni érdekek a legtöbb esetben nem állhatnak a közösségi érdekek felett, mert tömegek szenvednének az igazságtalanságtól. Az egyén általános képzettségének kiteljesedése nemcsak az önző egyénieskedés kialakulását hozta magával, hanem egyre több ember részéről a gondolkodásnak azt a képességét is, amely az ember és az állam, illetve a közösség és az állam viszonyán elmélkedik.

A kérdés ezért abból a szempontból is feltehető: vajon kötelessége szolgálni az embernek egy állam embertelen rendszerét?

Felhasznált irodalom

Arisztotelész:

1987 Nikomakhoszi etika. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Armitage, David

é.n. Polgárháborúk. Az eszmékben élő történelem. Rubicon Intézet.

Blahó András – Prandler Árpád

2011 Nemzetközi szervezetek és intézmények. Szerk.: Prandler Árpád. 3., átdolgozott, bővített kiadás. Aula Kiadó.

Biblia

2010 Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentései. Magyarázó jegyzetekkel. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.

Clausewitz Károly

1999 A háborúról. Göttinger Kiadó, Veszprém.

Dr. Csikány Tamás

2001 Az európai hadművészet a harminc éves háborútól a XIX. század végéig. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Nyomdája, Budapest.

Franklin Benjámín

1961 Számadása életéről. Európa Könyvkiadó.

Gombár Csaba

⁹⁵ Ambrus Zoltán 1915. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00173/05531.htm> [Letöltés: 2022. 10. 14.]

2004 A háborúról és a politikáról. In: Képtelen háború. Helikon–Korridor, Budapest.

Grotius, Hugo

1960 A háború és a béke jogáról. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hamann, Brigitte

1990 Rudolf. A trónörökös és a lázadó. Árkádia, Budapest.

Hérodotosz

1998 A görög–perzsa háború. Osiris, Budapest.

Hobbes, Thomas

1999 Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Első kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.

Hobbes, Thomas

2020 Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma. In: Ludoviceum I. Anthologia Philosophico-Politica. Fejezetek a politikai gondolkodás történetéből. Szöveggyűjtemény. Hörcher Ferenc – Pongrácz Alex (szerk.). Nemzeti Közszolgálati Egyetem – Közigazgatási Továbbképzési Intézet, Budapest.

1995 Kálvin János Institutioja. 1536. Stichting Hulp Oost Europa, Budapest.

Kant, Immanuel

2019 Az örök béke. Helikon Kiadó.

Lochman, Jan Milič

1993 A szabadság útjelzői. Etikai vázlatok a Tízparancsolathoz. Kálvin János Kiadó, Budapest.

Majoros István

1993 Sedan. A francia–porosz háború 1870–1871. Zrínyi Kiadó, Budapest.

Prof. Dr. Sebestyén Jenő

2000 Református etika. Iránytű Kiadó, Budapest–Gödöllő.

Szun Ce

2012 A hadviselés tudománya. Göncöl Kiadó, Budapest.

1970 Tacitus összes művei. Második kötet. Magyar Helikon.

Thuküdidész

2006 A peloponnészoszi háború. Osiris Kiadó, Budapest.

Weber, Max

1970 Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Westermann, Claus – Gloege, Gerhard

1997 A Biblia titkai. Bevezetés a Bibliába. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.

Ambrus Zoltán

1915 Háború. In: Nyugat. 9. szám. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00173/05531.htm>
[Letöltés: 2022. 10. 14.]

Balogh Arthur

1940 A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege. / Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. <http://real-eod.mtak.hu/9654/1/07573.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 31.]

Clausewitz Károly

1917 A háborúról. Fordította: báró Hazai Samu. Második kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása. Budapest. https://mek.oszk.hu/13200/13240/pdf/13240_1.pdf
[Letöltés: 2022. 10. 25.]

Der Mythos von der Kriegsbegeisterung.

<https://www.handelsblatt.com/politik/international/100-jahre-weltkrieg/leben-im-krieg/kriegsausbruch-1914-thomas-mann-bejahte-den-krieg/10058210-2.html>

[Letöltés: 2022. 09. 29.]

Hámori Nagy Zsuzsanna

2012 Vesztfália: emlékezés vagy feledés? In: Világtörténet. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének folyóirata. 2 (34.) évfolyam.
http://real-j.mtak.hu/2910/1/vt2012_1-2_teljes_A1b.pdf [Letöltés: 2022. 10. 06.]

Giussani, Luigi

A modern ember vallási tudata. A keresztény tapasztalat útján. 24.

http://www.ppek.hu/konyvek/Luigi_Giussani_A_modern_ember_vallasi_tudata_A_kereszteny_tapasztalat_utjan_1.pdf [Letöltés: 2022. 10. 23.]

Györkös Attila

Isten békéje és treuga Dei a 11. századi Franciaországban.
https://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-03.html [Letöltés: 2022. 09. 19.]

Karl Kautsky

Ultra-imperializmus. <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm> [Letöltés: 2022. 10. 22.]

Kende Péter

A háború új képletei és régi-új aktorai.

<https://epa.oszk.hu/01300/01326/00050/10kende.htm> [Letöltés: 2022. 10. 15.]

Római regék és mondák. Feldolgozta: Boronkay Iván. Szerkesztette: Balázs Sándor. Trencsényi-Waldapfel Imre előszavával.

<https://mek.oszk.hu/00600/00692/00692.htm#5> [Letöltés: 2023. 01. 25.]

Rousseau, Jean-Jacques

1947 Társadalmi szerződés. Phönix-Oravetz-Kiadás, Budapest.

<http://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf> [Letöltés: 2022. 09. 16.]

Pongrácz Alex

2017 A politika folytatása más eszközökkel? Avagy gondolatok az állam és az erőszak kérdésköréről. In: Államtudományi műhelytanulmányok. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest. 2017. évi 17. szám. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/2017_-evi-17_-szam-a-politika-folytatasa-mas-eszkozokkal-avagy-gondolatok-az-allam-es-az-eroszak-kerdeskorerol.original.pdf [Letöltés: 2022. 10. 19.]

Simai Mihály

A „láthatatlan kéz”, az állam és a globalizáció.

<https://core.ac.uk/download/pdf/226953374.pdf> [Letöltés: 2022. 10. 23.]

Száz éve alakult meg a Nemzetek Szövetsége.

<https://www.ogyk.hu/hu/blog/posts/100-eve-alakult-meg-a-nemzetek-szoevetsege>
[Letöltés: 2022. 11. 01.]

Vető Miklós

2015 Filozófiai gondolatok a háborúról. Az első világháború és a görögkatolikus egyház. Egyháztörténeti konferencia nyitóelőadása. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 2015. november 26.

<https://www.youtube.com/watch?v=E1Df7-QNMIw> [Letöltés: 2022. 09. 17.]